

Арал-Каспий аймағындағы керуен-көш бағыттарындағы қоныстар мен құдықтар: ортағасырлардан – XX ғасыр басына дейін¹

Т. Картаева^a, *С. Әшімова^b

^aӘл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: kartaeva07@mail.ru)

^bЮНЕСКО қамқорлығындағы Мәдениеттерді жақындастыру орталығы,
Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: salta-03.04@mail.ru)

*Байланыс үшін автор: salta-03.04@mail.ru

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:

Үстірт,
Доңызтау,
дәстүрлі
технология,
ортағасыр, құдық
этимологиясы,
құдық
топонимикасы,
қатынас
жолдары, керуен
жолы, көш
жолы, халықтық
білім.

XFTAMP 03.29.00
/03.61.00

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-3-76-105>

АННОТАЦИЯ

Қоңырат – Қарақобда арасын жалғастыратын қатынас жолы Арал-Каспий аралығын, Аралдың оңтүстік және солтүстік-батысын, Оңтүстік және Солтүстік Үстірт, Ақтөбе қаласының оңтүстігіндегі Қарақобда өзені аралығын қамтиды. Арал-Каспий аңғарына «Тұран жазығы» аталған кең байтақ қазақ жерінің бір бөлігі енеді. Геосаяси тұрғыдан ірі тарихи-мәдени ареалдар Орталық Азия, Алтай-Саян шатқалы, Кавказ, Шығыс Еуропаны жалғаған тарихи магистралды жолдар Еуропа мен Азия арасындағы қарым-қатынасты жүзеге асырған. Арал-Каспий аймағының шөлді, құрғақ, экожүйесінің аса күрделі жерлерімен өткен жолдардың қалыптасу тарихы толық зерттелмеген тақырыпқа жатады. Арал-Каспий аймағындағы тарихи дәуірлерде Орталық Азия мен Батыс арасын байланыстырған қатынас жолдары XX ғасырдың 20-30 жылдарының арасына дейін қолданыста болған. Ортағасырлық керуен жолдарының бір бөлігі XIX-XX ғасырдың бас кезінде Орталық Азия мен Орынбор арасы арқылы Шығыс Еуропаға шығатын сауда жолына қызмет еткен. Қоңырат Хиуа, Үргеніштен шыққан сауда керуенінің алғашқы бекеті болған.

Қатынас жолдары бағыты, мақсатына қарай керуен және көш жолдары болып бөлінді. Үстірт үстінен өткен Қоңырат – Қарақобда қатынас жолының бойындағы Ақсай, Ащыайрық, Тұщыайрық, Қайнар, Тасастау мерзімдік қонысының топонимикасын зерттеу барысында құдықтарды құжаттау, сақталу деңгейін сараптау жүзеге асты. Орталық Азия мен ортағасырлық Қызылқала, Кетікқала арасын жалғап жатқан керуен жолының да оңтүстік бөлігі осы көш жолымен түйісті. Ортағасырлық керуен жолдарының белгілі бір бөліктері мал шаруашылығында көш жолдары ретінде қызмет

¹ Мақала «AP23488984 - Қазақ халқының этникалық территориясының қалыптасу аспектісіндегі ортағасырлық топонимика» іргелі зерттеу жобасы аясында дайындалды

еткен. Керуен-көш жолдарының екіге бөлінетін жол айрықтары керуеншілердің сауда-экономикалық мақсатына, көшпелілердің мерзімдік қоныстарын игеруіне қарай қалыптасқан. Қоңырат – Қарақобда керуен-көш жолының оңтүстік бөлігі «Қасқажол» деп аталған.

Құдық этимологиясы мен тарихи топонимикасының еліміздің тарихы мен мәдениетіне, этнографиясына беретін деректік маңызы зор. Қазақ халқы ландшафты дәстүрлі игерудегі құдық қазу ісінің көне білімін бүгінгі күнге сақтап жеткізген. Құдықтың құрылысының күрделілігімен, адам атымен, жергілікті ландшафт ерекшелігімен, белгілі бір оқиғамен байланысты қалыптасқан этимологиясы, кәсіптік, аймақтық сөздер қазақ этнолингвистикасының маңызды қорын құрайды. Құдық байырғы қатынас жолдарында суат қана емес, маңызды бекет ролін атқарды. Тарихи дәуірлерде қолданыста болған қатынас жолдарының бойындағы құдықтардың ерекшелігі жергілікті ландшафтқа сай қалыптасты. Ұзақ бағыттардағы қара жолдарды игеруді ұйымдастыру – қазақ халқының табиғатпен етене өмір сүруі мен жер-суды тануының нәтижесі.

T. Kartaeva^a

^aAl-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

(E-mail: kartaeva07@mail.ru)

***S. Ashimova^b**

^bInternational Centre for the Rapprochement of Cultures under the auspices of UNESCO, Almaty, Republic of Kazakhstan

(E-mail: salta-03.04@mail.ru)

**Corresponding author: salta-03.04@mail.ru*

Settlements and wells along the caravan-nomadic routes of the Aral-Caspian region: from the Middle Ages to the early 20th century

Abstract. The pastoral route from Konyrat to Karakobda covers the Aral-Caspian region, which includes the southern and northwestern parts of the Aral Sea, the southern and northern Ustyurt Plateau, and Karakobda River area south of Aktobe. The Aral-Caspian lowlands include part of the vast Kazakh territories historically known as the “Turan Plain”. From a geopolitical perspective, the historical trade routes that connected the main historical and cultural regions of Central Asia, the Altai-Sayan region, the Caucasus, and Eastern Europe facilitated interaction between Europe and Asia. The history of routes through the deserts and arid ecosystems of the Aral-Caspian region has not been well studied.

The routes in the Aral-Caspian region that connected Central Asia with the West were used during historical periods until the 1920s-1930s. Until the early 20th century, some medieval

Received 04 July 2025. Revised 10 July 2025. Accepted 26 August 2025. Available online 30 September 2025.

Дәйексөз үшін: Т. Картаева, С.Әшімова Арал-Каспий аймағындағы керуен-көш бағытта-рындағы қоныстар мен құдықтар: ортағасырлардан – XX ғасыр басына дейін // Turkic Studies Journal. 2025. Т. 7. № 3. 76-105 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-3-76-105>

For citation: T. Kartaeva, S. Ashimova Settlements and wells along the caravan-nomadic routes of the Aral-Caspian region: from the Middle Ages to the early 20th century // Turkic Studies Journal. 2025. Vol. 7. No 3. P. 76-105. DOI:<http://doi.org/10.32523/2664-5157-2025-3-76-105>

caravan routes linked Central Asia and Orenburg with Eastern Europe, with Konyrat being the first stop for caravans travelling from Khiva and Urgench. Depending on their direction and function, communication routes were classified as caravan or nomadic paths. In the study of toponyms related to seasonal pastures, such as Aksai, Ashyairyq, Tushyairyg, Kainar and Tasastau, along the Konyrat-Karakobda route through the Ustyurt, the location and preservation status of wells were documented. A section of the Konyrat-Karakobda route was part of the medieval caravan network through Mangystau and northwestern Ustyurt, intersecting with the branch linking Central Asia to Kyzyl-Kala and Ketik-Kala. Some medieval caravan routes were also used for herding livestock. The junctions where these routes branched out formed networks that were used not only for trade, but also for seasonal pastures. The southern section, from Konyrat to Karakobda, was known as the Kaskajol route.

The etymology of wells names are important for documenting the history and culture of Kazakhstan. The Kazakh people have preserved traditional well-digging knowledge that is still practised today. Terms reflecting regional dialects, construction methods, personal names, landscape features and historical events play a key role in Kazakh ethnolinguistics. As well as serving as water sources, wells also acted as checkpoints along trade routes, while long-distance pastoral routes developed from the Kazakhs' enduring coexistence with nature.

Keywords: Donyztau, Ustyurt, Traditional technology, Middle Ages, well etymology, well toponymy, communication routes, caravan routes, nomadic routes, folk knowledge.

Т. Картаева^а

*^аКазахский национальный университет им. аль-Фараби,
Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: kartaeva07@mail.ru)*

***С. Ашимова^б**

*^бЦентр сближения культур под эгидой ЮНЕСКО, Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: salta-03.04@mail.ru)*

**Автор для корреспонденции: salta-03.04@mail.ru*

Поселения и колодцы вдоль караванно-кочевых маршрутов Арало-Каспийского региона: от средневековья до начала XX века

Аннотация. Маршрут Конырат-Каракобда охватывает Арало-Каспийский регион, южную и северо-западную части Аральского моря, Южный и Северный Устюрты, район реки Каракобда к югу от Актобе. В Арало-Каспийскую впадину входит часть обширной территории Казахстана, именуемой Туранской равниной. С геополитической точки зрения исторические магистральные пути, соединявшие крупные историко-культурные ареалы Центральной Азии, Алтай-Саянского нагорья, Кавказа и Восточной Европы, выступали важным каналом взаимодействия между Европой и Азией. Формирование исторических путей, пролежавших через пустынные, засушливые и экологически сложные территории Арало-Каспийского региона, остаётся одной из малоизученных тем. Транспортные пути, соединявшие Центральную Азию с Западом в исторические эпохи на территории Арало-Каспийского региона, сохраняли своё функционирование вплоть до 1920-1930-х годов. Часть средневековых караванных путей в XIX – начале

XX века использовалась как торговый маршрут, связывавший Центральную Азию с Восточной Европой через Оренбург. Поселение Конырат было первым опорным пунктом для торговых караванов, отправлявшихся из Хивы и Ургенча.

Пути сообщения в зависимости от их направления и функционального назначения подразделялись на караванные и кочевые маршруты. В рамках исследования топонимики сезонных стоянок кочевников – Аксай, Ащыайрык, Тушыайрык, Кайнар и Тасастау, расположенных вдоль маршрута Конырат – Каракобда, проходившего через Устюрт, были осуществлены документация колодцев и экспертная оценка степени их сохранности. Южная часть караванного пути, соединявшего Центральную Азию со средневековыми Кызылкала и Кетиккала, также пересекалась с данным кочевым маршрутом. Отдельные участки средневековых караванных путей использовались как кочевые маршруты в скотоводстве. Разветвления караванно-кочевых маршрутов складывались в зависимости от торгово-экономических интересов караванщиков и хозяйственно-бытовых задач освоения сезонных стоянок кочевников. Южный сегмент маршрута Конырат – Каракобда в исторической традиции был известен под названием «Каскажол».

Этимология названий и историческая топонимика колодцев обладают значительным источниковедческим потенциалом для изучения истории, культуры и этнографии Казахстана. Казахский народ сохранил и передал до наших дней архаичные знания о рытье колодцев как важной составляющей традиционного освоения ландшафта. Этимология названий колодцев, связанная как со сложностью их сооружения, так и с именами людей, особенностями местного ландшафта, конкретными историческими событиями, наряду с профессиональной терминологией и региональной лексикой, формирует значимый корпус казахской этнолингвистики. На древних путях сообщения колодцы функционировали не только как источники водоснабжения, но и как ключевые опорные пункты. Особенности колодцев, расположенных вдоль дорог сообщения, использовавшихся в исторические эпохи, формировались в соответствии с местным ландшафтом.

Ключевые слова: Доңызтау, Устюрт, традиционная технология, средневековье, этимология колодцев, топонимия колодцев, пути сообщения, караванные пути, кочевые пути, народные знания.

Kіріспе

Ерте ортағасырлардағы Орталық Азия мен Шығыс Еуропа арасындағы сауда-экономикалық байланыс кезінде қалыптасқан күрделі әрі ұзақ қашықтықты еңсерген жолдар Үстірт үстінен өткен (Манылов, Юсупов, 1983: 170-180; Калменов, 2013²). Қонырат – Қарақобда арасындағы жол Қарақалпақстанның Қонырат өлкесінің солтүстігін, Оңтүстік Үстірт, Оңтүстік Маңғыстау, Доңызтау, Солтүстік Үстірт, Ақтөбе өңірінде Қобда өзені жағасындағы қоныстарды қамтиды (Ищенко және т.б., 1928: 100)³. Керуен жолдарының бойындағы құдықтар ертеортағасырлық керуен-сарай,

² Калменов М., 2013. Археологические памятники Устюрта и Мангыстау на средневековых караванных путях (X-XIV вв.). Автоферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Казань. 28 с.

³ Ищенко М.М., Казбеков И.С., Ларин И.В., Щелоков Б.К., 1928. Особенности сельского хозяйства Адаевского уезда. Материалы Комиссии экспедиционных исследований. Отчет о работах почвенно-Ботанического отряда Казакстанской экспедиции АН СССР. Исследование 1926 года. Вып. VI. Ленинград, АН СССР. 215 с.

керуен жолдарының қалыптасуымен бірге салынған (Манылов, Юсупов, 1983: 170; Әжіғали, 201: 7). Ортағасырлық жолдар, асулар, керуен сарайлар, қоныстардың тарихи топонимикасын құдықсыз талдау мүмкін емес, құдықтар ауыз суды ғана емес, көлік қызметін атқарған, тіршілік қажетін қамтамасыз еткен малды да сумен қамтамасыз етті. Ортағасырлық керуен-көш жолының ортағасырдан кейінгі қолданысы, жол бөліктерінің, бекеттердің атауы кешенді зерттеуді қажет етеді.

Қоңырат – Қарақобда ареалындағы Доңызтау, Үстірттегі құдықтар тұрақты құдықтардықұрап, керуен, көш жолдарында, мерзімдік қоныстарда қазылды. Көне құдықшылық кәсібіне жойылу қаупі төнуде. Оның себебі, біріншіден тереңнен шығатын су көзін танитын «көзі қарақты құдықшылардың» қалмауы немесе азаюы, отырықшылыққа өту, малшылардың мерзімді қоныстарда отырмауы, байырғы керуен-көш жолдарының қолданыстан шығуы, техника көмегімен артезиандық суларды қолдану мүмкіндігінің молдығы болып отыр. Үстірттегі кейбір ортағасырлық шыңыраулар үстінен қазіргі заманға бейімді техника (мотор) орнатылған түрлерін кездестірдік, алайда мұндай шыңыраулардың дәстүрлі тас шегенін көруге қазіргі орнатылған техника мен құдық үстіне жабылған темір қорап қиындық тудырады (АЭМ).

ҚР Материалдық емес мәдениет мұрасы Ұлттық тізімі 2024 жылы қайта толықтырылып, «Қазақ халқының құдық қазу және шегендеу өнері» нысаны «(d) табиғат пен дүниеге қатысты білімдер мен әдет-ғұрыптар» типі бойынша шұғыл қорғауды қажет ететін мұра ретінде құжатталып, тізімге енгізілді (ұсыныс авторлары: Картаева Т., Ашимова С.). Құдық – қорғауға алынған ұлттық тізімдегі тарихи-мәдени мұра, этноархеологиялық ескерткіш ретінде оның орналасуын (керуен сарайлар, қала-қоныстарда, жол бойында, мерзімдік қоныста), оған қатысты атаулар жүйесі (этимология, топонимика) мен халықтық білімді (таяз, терең құдықтарын қазу әдісі, жер асты су көзін тану) зерттеу өте маңызды. Байырғы керуен-көш жолдарын жалғаған құдық топонимикасы антропоним (адам атымен), гидроним (табиғи су түрімен), ойконим (елді мекенмен), ороним (жергілікті ландшафтпен), агиотониммен (киелі орынмен) байланысты қалыптасады. Бұл құдық топонимикасының күрделілігін айғақтайды.

Материалдар және әдістер

Қоңырат – Қарақобда қатынас жолы бойындағы құдықтар туралы деректерді Маңғыстау, Үстірт өңіріне келген зерттеуші, саяхатшы, әскерилердің, жергілікті өлкетанушылардың жазбалары, әскери топографиялық карталар, көмілген құдық іздері, сақталған құдықтар береді (Р.Карутц, Н. Ломакин, М. Арнольди, Е. Беляевский, Н.И. Гродеков, О.С. Вялов және т.б.). Ортағасырлық керуен жолдары, оның бойындағы керуен сарайлар – археологиялық ескерткіштер типіне жатады (Маргулан, 1949; Манылов, Юсупов, 1983: 170; Калменов, 2013, т.б.). Ортағасырларда сауда қатынасы, көш жолына қатар қызмет еткен жолдарды «керуен-көш жолы» деп қосарлы атауды алғаш қолданған – Ә.Марғұлан (Маргулан, 1949). Керуен-көш жолындағы қоныстар, құдықтарды анықтауда дереккөз ретінде тарихи карталардың маңызы зор (Генеральная карта..., 1861⁴; Схематическая карта., 1928; Материалы к схеме проекта..., 1931).

⁴ Генеральная карта Оренбургского края и частей Хивинского и Бухарского владений составлена в долю 1\2100000 долю настоящей величины при Генеральном штабе Отдельного Оренбургского корпуса и гравирована в военно-топографическом депо, 1861. Гравировано в 1851 году исправлено в 1861 году. Оренбург: военно-топографическое депо.

Этнографиялық далалық зерттеу барысында Қоңырат – Қарақобда қатынас жолының бойындағы Солтүстік Үстіртпен жалғасатын Доңызтау етегіндегі Ақсай, Ащыайрық, Қайнар, Тұщыайрық, Тасастау көктеу/күзеулік мерзімдік қонысындағы тас құдықтардың құжатталуы осы мақаланың жазылуына негізгі заттай материал болады.

Қоңырат – Қарақобда арасындағы жер-су атауларының топонимикасын зерттеуде отандық географ, ономастик ғалымдардың еңбектеріне сүйендік (Конкашпаев, 1963; Койчубаев, 1974; Көшімова, 2010). Зерттеу нысанындағы жол бекеттері мен құдықтарды құжаттау барысында жергілікті қариялардан кәсіптік ұғымдарға қатысты ақпараттар нақтыланды (мәтінде АЭМ – авторлардың экспедициялық материалдары).

Тарихи құдықтар өзі қолданыста болған уақыттың экологиялық жүйесін айғақтауға, этнология және экология ғалымдарының, жаратылыстану ғылымдарымен пәнаралық байланысын қамтитын заттай дерек-ескерткіш. Үстірт үстінде кездесетін көне тас құдықтарды зерттеу этноархеологиялық бағытты қоса қамтиды. Тарихи құдықтар орналасқан қоныс, діни-тұрғын үй кешендерін құжаттау, сақтау, қорғауды жүзеге асыру «*құқықтық этнология*», «*нормативтік этнология*» әдістерін алға тартады. «Қазақ ескерткіштануын» нормативтік этнология тұрғысынан талдау да отандық ғылымда жаңашылдық болып саналады. Байырғы құдықтарды зерттеу нәтижесі Үстірт үстінен өткен қатынас жолдарының тарихын айғақтауға мүмкіндік бергенін айтуға болады.

Мәселенің зерттелуі

XVIII-XIX ғасырлардағы әскерилер Маңғыстау, Үстірт құдықтары жайлы алғашқы дәстүрлі құдықтардың халықтың қолданысы кезінде жүргізілген, сондықтан да жазба деректердің нақты мәлімет алу үшін маңызы жоғары (Рычков, 1772; Эверсман, 1840; Маг-Гахан, 1875; Арнольди, 1885; Леваневский, 1894, т.б.).

Поляк зерттеушісі, әрі суретші Бронислав Залесский 1848 жылы Үстірт даласында болып, шыңырау жайлы «...мұндай жерде шыңыраулар өте сирек, бір-біріне дейін ондаған шақырым жер жүруге тура келеді. Олардың бір кездері әлдекімдердің ерен еңбегімен, күшімен қазылғаны даусыз. Олар кез келген жерден қазылғанымен, қазақтар құдықтарды оңай табады. Құдық суының дәмі жүрек айнытардай болғанымен, шөл дала тіршілігінде оның қызметі ерекше. Құдық айналасына аз да болса көгерген өседі, қызылмия дөңгелек жапырағын жайса, қамыс-қоға биікке қол созады, самалмен сыбдырлап, ши тербеледі», – деп құдық басындағы тірлікті тірі табиғатпен байланыстырады (Залесский, 1991: 95).

Үстіртте шыңыраулар ойпатты, сайлы жерлерден қазылады, сайлардың диаметрі 3-4 шақырымға дейінгі жерді алады. Бір сайдан арасы 60-120 метрден 5-20 құдық қазылады. Үстіртте су 20 м, тіпті одан көп тереңдіктен шығады. Жер астындағы су жолы горизонты 1-6 м-ге дейін жетеді. Бір шыңыраудың суы бір мезгілде 40-300 ірі мал басын суаруға жетеді. Үстіртте тұщы су Сам құмдары мен Өліқолтық бұғазы арасындағы Қиюкен, Бикеш, Мәніші, Шеқан, Қаратілей, Жезді, Ердалы, Орыс, Жұзадым, Босаға, Сайқұю, Сақсорқұй сайларында, яғни құмды жерде кездеседі. Бұл елді мекендердегі шыңыраулардың тереңдігі 10-40 метрге, ал түбіндегі судың тереңдігі 0,5-1,5 м тереңдікте кездесіп, бір мезгілде 20-100 бас ірі қара малды суаруға жетеді. Су мол шықса, бір күнде 50-300 бас ірі малға дейін суаруға болады. Үстірттегі шыңыраулар тек көш жолдарының бойынан бір-бірінен 10-40 шақырым қашықтықтан қазылған. Көптеген шыңыраулардың арасы

30 шақырым. Су көзі бар жерден бір-біріне жақын етіп 50 шыңырауға дейін қазады (Ищенко және т.б.: 1928: 57).

О.С. Вялов Бесшыңырау деп аталған жерден бір-біріне жақын етіп қазған 16 шыңырауды, ал Қосқұлақтан бір-біріне жақын етіп қазған 10 шыңырауды есепке алған (Вялов, 1934: 150-151). Сам құмдары, Үстірттің солтүстік шығысы, Қошқар ата құмдары, Үлкен Борсұқ құмдарында грунт сулары жер бетіне жақын, құдықтар тереңдігі 2-3 м, кейде одан көп тереңдікте қазылады, бірақ бұл жерде құдық суы мол емес, бір тартқанда ірі мал басынан 30-40 бас малға жетеді.

Хиуа жорығының бір мүшесі М. Арнольдидің «В Закаспийском крае в 1877 году» атты жазбасында Маңғыстау, Үстірт құдықтарымен қатар, құдық суларының дәмі хақында айтылады. Бозат құдығының суы ащы болса, одан әрі екі шақырым жердегі қоналқыдағы құдық суы тұщылау болған (Арнольди, 1885: 15).

Шыңыраулар суы алғау, кермек болады дейді жергілікті тұрғындар. Құдықтың суы алғау (ащылау/тұздылау) болған жағдайда суды кенеп сүзгіден өткізіп, су кермегін табиғи жолмен тазалап ішкен, бұл халықтық білімнің нәтижесі (АЭМ).

Шыңыраулар суының 1 литріне шамамен 15-10 гр тұздан келеді. Маңғыстау қазақтары құдық суы алғау болғандықтан түйені көп өсірген, жылқы саны түйеден аз болған (Казахстан. Природные условия..., 1969: 453). Үстірттің солтүстік батысында шыңырау саны көп болғанымен, суы алғау болғандықтан судың тапшылығы сезіліп тұрады. Кейбір жерлерде 25-30 шақырым радиуста тіпті мүлдем құдық кездеспейді. Терең шыңыраулар Үстірттің орталық бөлігінде кездеседі. Бұл жерде шыңыраулар тереңдігі 20-50 м, кейбірі 70 м. Бұл жердегі шыңыраулардың суы кермек, алғау, тұзды ащы, өте сирек тұщы болып келеді.

Үстірттің оңтүстік шығыс бөлігі, Тұғарақ сордың оңтүстігі мен солтүстік-шығысына қарай, Қосбұлақ және Асматай Матай қонысы, Білеулі (Құрабауыр) қорғаны/керуен сарайы; Барсакелмес (Қарой) сорының батысынан Үстірттің оңтүстігіне қарайғы жерлер шыңыраумен өте аз қамтылған.

Үстіртте негізінен тереңдігі 2 сажыннан бастап, 30-40 сажыннан асатын шыңырау құдықтар қазылған. Әскери саяхатшы Мағ-Гахан өз қолжазбасының «Безводная степь» аталатын XI бөлімінде Оксуз аңғарындағы қазақ даласынан тереңдігі 60 метрден асатын құдықтарды кездестіргені айтылады. Мағ-Гаханға жергілікті тұрғындар бұл құдықтардың Ақсақ Темір дәуірінде де елді сумен қамтамасыз еткендігін айтқан (Мағ-Гахан, 1875: 63).

Қалыптасқан көш дәстүрі бойынша құдық суын сол құдықты қаздыртқан егесі бірінші болып пайдаланған, егер ол болмаған күнде онымен бірге туғандары, бірге туғаны болмаса жақын аталасы пайдаланып, содан кейін қалған ауылдарға кезек берген. О.С. Вялов Үстірт гидрологиясын зерттегенде 63 шыңырау құдықты есепке алған. Үстірттегі тайпалар бұл жерде табиғи су көзінің тапшылығынан құдық суын жыл бойына пайдаланып, малды құдық суымен суара берген.

Үстірттегі Жұзадым құдығы атауы оның тереңдігі 100 м болуымен байланысты қалыптасқан. Үстірт, Сарыой, Дәрібай, Тасастау, Қайнар, Онқұдық шыңырауларының аузы тар, түбі кең «сиясауыт» түрінде қазылған. О.С. Вяловтың Үстірт құдықтарының есебін сараптасақ, құдықтардың басым бөлігінің сипаттамасында түбіне қарай кеңейе түскендігі жазылған (Вялов, 1934: 160-168).

Шыңыраулар тұрақты қызмет еткендіктен бір шыңыраудың басында 1-3 астаудан орнатылады (Ищенко және т.б.: 1928: 62).

П. Рычков: «Хиуа жолындағы Білеулі Ата елді мекенінде құдық суы 30-40 сажын тереңдіктен шыққан», – деп жазған (Рычков, 1772: 124). С.Н. Никитин де Білеулі керуен-сарайына қызмет еткен тас құдықты зерттеу нысанына алған (Отчеты экспедиции..., 1893: 73-77)⁵. Қоңырат – Қарақобда қатынас жолы П. Рычков атап отырған «Хиуа жолының» бір тармағын құрайды.

Э.А. Эверсманнның Үстірт шыңырауларына қатысты жазбасы назар аудартады: «Үстіртте тереңдігі 10-20 сажын болатын құдықты терең деп айтуға болмайды. Үстіртте су тапшы, терең құдықтарды ноғайлар да қазған. Терең құдықтар түбінде суы аз, суды сыртқа шығару тез бола қоятын шаруа емес» (Эверсманн, 1840: 264).

М. Леваневский «Үстірттегі терең шыңыраулардың тас шегендерін салуға Бұхар және Хиуа жерінен келген құлдар еңбегі пайдаланылған» деген деректі береді (Леваневский, 1894: 106-107). Үстірт үстінен Орта Азия мен Еуропа арасын байланыстыратын керуен жолының өткенін назарға алсақ, керуенбасылардың тек тұрмыс қажетін өтейтін заттық бұйымдарды ғана емес, «жалдамалы жұмысшылар» күшін алып келгені, яғни М. Леваневскийдің «құл еңбегі» деп, қара жұмысқа жалданушыларды айтып тұрғаны еш күмән туғызбайды. Керуенбасылар Орта Азиядан алып келген жұмысшыларды керуен сарайларда, бекеттерде тоқтағанда жергілікті байларға келісім бойынша қалдырып, Еуропадан қайтар жолдарында кері алып қайтқан деп болжауға болады.

Шыңыраудың басына мал келгенде су тарту үшін кемі үш адамның күші қажет: бірі су тартатын түйе немесе атты басқарады, екіншісі су толған месті алып астауға құяды, үшіншісі малдың бір уақытта бір-біріне кедергі келтірмей су ішуін қадағалайды. Үш адам бір сағатта 40-100 бас қойды суара алған (Хозяйство казахов на рубеже..., 1980: 70).

1870-1871 жылдары Маңғыстау орыс әскери қызмет жүйесінің отряд бастығы, полковник Н.П. Ломакиннің «О полуострове Мангышлаке и путях оттуда в разные пункты Закаспийского края» атты жазбасы ИРГО-ның «Кавказ бөлімі жазбаларында» 1873 жылы жарияланды. Н.П. Ломакин бұл жазбасын ИРГО-ның Кавказ бөліміне есеп ретінде тапсырған. Ол Каспий аңғары, Үстірт, Маңғыстаудан өтетін керуен, көш жолдарын сипаттай отырып, Бозащы мен Маңғыстаудағы суат қызметін атқарып тұрған құдықтардың орналасуын барынша қамтуға тырысқан. Еңбекті XIX ғасырдың ортасындағы құдықтарға қатысты «жолсерік» немесе «бағдарлық жазба» ретінде тануға болады, онда саны 172 болатын басты су көзі ретінде қызмет етіп тұрған құдықтың сипаттамасы айтылған. 1880 жылдары тереңдігі 2 сажын болатын Үлек елді мекенінде – 12, тереңдігі 3 сажын болатын Бүрдіген елді мекенінде – 20 құдық есепке алынған. Зерттеуші, сондай-ақ, Бекі елді мекенінен – 12, Торты елді мекенінен – 40 құдықтың санын берген. Н.П. Ломакин 127 құдықтың 47-сі жалпы қауымдық қолданыста, 7-уі адайлардың көш жолында орналасты дейді (Ломакин, 1873: 42). Аталмыш еңбекте Нұрқабай, Қарасият, Жайнама сияқты белгілі шыңыраулардың аты кездеседі (Ломакин, 1873). Жергілікті өлкетанушылардың есептеуі бойынша, алғашқы деректерде өңір құдықтары толық қамтылмаған, әрі құдықтар саны кем көрсетілген (Едилхан, 2013: 93; Жаңбыршыұлы, 2001).

1873 жылы Хиуа жорығына қатысқан әскери зерттеушілер, әскери шығыстанушылардың жазбалары да Маңғыстау, Үстірт шыңырауларының байырғы қалпы туралы маңызды

⁵ Отчеты экспедиции 1892 года, 1893. Зауральские степи Уральской области. Усть-Урть сняженной Акционерными Общества Рязанско-Уральской Ж.Д.С.П. и П.П.Фонь-Дервиз и геологическим под начальством С.Н. Никитина. С приложением отчетной карты и 6 таблиц профилей. СПб.: Типография А.Якобсона.

деректер береді (Гродеков, 1883; Арнольди, 1885). Н.И. Гродеков отряды «Хиуа жорығы» сапарында Үстірт үстінен Аққұрық, Қарсақ, Еркембай, Үшқұдық, Табынсу құдықтары жалғап жатқан жолмен жүріп өтеді. Үстірттегі белгілі Қыңыр құдығының басына тоқтайды. Қыңыр құдығының тереңдігі 30 сажын, ернеуі тас шегендермен биік етіп көтерілген, басына су тартуға шығыр орнатып, астау қойылған. Биік ернеулер құдыққа суырылған құмның түспеуін, құдық суының таза болуын қамтамасыз етеді. Шыңыраудың қауға салатын әйкел ойығының өлшемі шамамен $\frac{3}{4}$ аршын. 30 сажын тереңдіктен суды тері қауғамен тартып шығарған. Бір қауғаны салып, суын тартып алу үшін шамамен 20 минут уақыт кеткен. Қарақын құдықтарының саны бесеу, сайдан қазылған, тереңдігі 5 сажын, суы тұздылау. Дүйсембай шыңырауы Үстірттің үстінен қазылған, тереңдігі 29 сажын. Қыңыр шыңырауымен екеуінің арасы 11,5 шақырым. Жол бойын одан әрі Ақмешіт, одан кейін Шеркезді шыңыраулары жалғап жатты (Гродеков, 1883: 216-217). Шеркезді шыңырауының тереңдігі 25 сажынды құрады, суы тұзды. Ақмешіт шыңырауының саны екеу, тереңдіктері 10 сажыннан. Шыңырау дөңнің етегінен үгіп қазылған Ақмешіт деп аталған жерасты мешіті жанынан қазылған. Байлар шыңырауы 14, одан $8\frac{1}{2}$ шақырым жердегі Қызылақыр шыңырауы 18 сажын тереңдіктен су береді. Қызылақырдан 55 шақырым жердегі көктеудегі Байшағыр шыңырауының тереңдігі 16 сажын, суының бойлығы $1\frac{1}{2}$ сажын, ішкі диаметрі 1 аршын. Ал Ақшығанақта (Қызылұмбет) жүздеген құдық қазылған. Ал Итбай, Құнанорыс, Онқауынды шыңырауларының суы алғау, бірақ терең емес. Хиуа жолында орналасқан Меңделі, Табынсу, Аланқұдықтың суы мол (Гродеков, 1883: 221-231).

Табынсу, Аланқұдық атаулары сол жерді мекен еткен алан, табын тайпаларымен байланысты. Н. Гродеков әскері одан әрі атты, түйелі көліктермен Табынсу құдығының басына демалуға тоқтаған. Табынсу құдығының да суы алғау, тұзды болғанымен, ол жердің шөбі шүйгін болғандықтан жақсы суатты қамтамасыз еткен (Гродеков, 1883: 235). О.С. Вялов бойынша Табынсу құдығының суы тұзды, мал суаруды қамтамасыз еткен, тереңдігі 3 сажын, суының деңгейі – 1 аршын (Вялов, 1934: 166). Табынсу құдығының жалпы саны 3 (Жаңбыршыұлы, 2001). Апанқұдық Табынсудан $13\frac{1}{2}$ шақырым жерде, Барсакелмес сор/кебірінің батысында орналасқан. Құдық өлшемінің «диаметрі – 6 сажын» деп көрсетілуінің өзі құмды жердегі байырғы апан құдықтың сипатын береді, ал суға дейінгі тереңдігі 4 сажын, суымен бірге тереңдігі 5 сажын деп көрсеткен (Гродеков, 1883: 238). XX ғасыр ортасында Қарақалпақстан археологиялық экспедициясы диаметрі 3,43-5,58 м болатын Білеулі апанқұдықтарын «Үстірт сардобасы» деп құжаттаған, әрі Білеулі апанқұдықтарының тас шегендерінің қалану стилін анықтаған (Манылов, Юсупов, 1983: 176-177).

Ресей офицері Е. Беляевскийдің әскерилер үшін Үстірттен Хиуаға дейінгі жолды сипаттап жазған «жолсілтеме» ретіндегі «Путь от залива Цесаревича через Усть-Урт до Кунграда» атты еңбегінде қатынас жолдарын құдықтар жалғап жатқандығы, құдықтардың бекет ретінде атқарған қызметі қамтылған (Беляевский, 1885). Бұл деректік жазбада Өліқолтық бұғазынан Үстірт, Қоңырат өңіріндегі құдықтар қамтылған. Бұл еңбектің қазіргі байырғы құдықтардың картографиясын жасауға бірден-бір дерек көзі болары анық.

КСРО Ғылым Академиясы антропологиялық отряды комиссиясының жұмысы 1926 жылы қазақ даласына бағытталды. Жер қыртысы, топырақ, ботаникалық зерттеу отрядының жұмыс бағытына жайылымдық жерлерді, егістік жерлерді игеру, төрт түлік

малдың шөбі, яғни от қоры, шөлді аймақтарды игерудің дәстүрлі жолдарын анықтау кірді. Зерттеу жұмысының есебі ретінде М.М. Ищенко, И.С. Казбеков, И.В. Ларин, Б.К. Щелоковтың авторлығымен «Особенности сельского хозяйства Адаевского уезда» атты еңбек жазылды (Ищенко және т.б., 1928). Экспедиция мерзімдік қонысқа көшудің жерге көшудің тиімділігі, XIX ғасырдағы қыстаудан жайлауға дейінгі, жайлаудан кері қыстауға дейінгі көш жолы мен көш тоқтайтын бекеттерді анықтау, жолда тоқтаудың мерзімі, уақытын анықтауға байланысты зерттеулері көш бойындағы құдықтарды анықтауға негіз болған.

Қоңырат – Қарақобда керуен-көш жолының бойындағы бекеттердің орналасуын нақты анықтауда әскери-топографиялық және экспедициялық карталардың деректік маңызы зор (Генеральная карта Оренбургского края, 1861⁶; Схематическая карта районов сезонных пастбищ родов Адай и Табын, Материалы к схеме проекта обводнения у Донызтау река Чаган, 1930-1931...).

Талдау

Құдық этимологиясы

«Құдық» этимологиясының көне түркілік ұғым екенін «сөздіктер» желісі мен түркі халықтары арасында сақталған атауы және фольклорлық деректер айғақтайды. «Құдық» көне түркілік тілде – «құй». «Құдық» сөзінің көнетүркілік нұсқасын Махмұт Қашқари «құйы», «құдзұ», «құзұ» сөздерімен берген (Махмұд Қашқари, 1997, I: 432; III: 228, 230). «Құдзұлы» сөзі «құдықты үй, құдығы бар үй» деген мағынаны берген (Махмұд Қашқари, 1997, I: 554). Ал, «чад» сөзінің оғыз тіліндегі «құдық» атауын беруі, ерте түркілік кезеңде де құдық түрлеріне қатысты атаулардың болғанын айғақтайды (Махмұд Қашқари, 1997, III: 205). Құнұқ, құйұқ, құдұқ, құдзұқ, құзұқ, құнұқ, құнғұқ көне сөздерді құдықтың түпнұсқасы деп тануға болады.

Маңғыстау, Орал және Қарақалпақстан қазақтары арасында құдықты көне түркілік ұғыммен «құйы» деп атау кездеседі. Құйыдан су ал. Маңғыстау қазақтары «құйы» атауын таяз және орташа тереңдіктегі құдыққа қолданғанымен, ертеде жалпы құдыққа қолданған деуге болады. Маңғыстаулықтардың қазіргі таңда құйы сөзін таяз, орташа құдыққа қатысты атауы оларды шыңыраудан ажырату мақсатында қалыптасқан. Құдықтың көне түркілік «құй» атауын Зайсан, Күршім қазақтары да сақтап қалған. Ал Жамбыл, Меркі қазақтары «құйы» деп ағынды судың терең, иірімді жерін айтады (Қазақ тілінің аймақтық сөздігі, 2005: 433-434).

Көне түркілік атау төркіні басқа түркі халықтарында да сақталған. Мысалы, түріктер мен ноғайлар – қуйы, құмықтар – кьюю, түркімендер – гуиы, өзбектер – кую.

Шыңырау – Үстірттегі тереңнен жер асты суын шығару үшін қазылған, таспен шегенделіп, аузының айналасы таспен немесе қимен көмкерілген дәстүрлі гидротехникалық құрылыс. Жергілікті жерде шымырау деп те аталады.

Орыс түркітанушы ғалым, ориенталист Лазарь Будагов (1812–1878) құрастырған сөздікте «шыңырау» сөзінің екі мағынасын атап көрсеткен, біріншісі – көз, қайнар, бұлақ, яғни жерасты су көзі, екіншісі – шұңқыр, яғни түбі терең шұңқыр (Будагов, 1871,

⁶ Генеральная карта Оренбургского края и частей Хивинского и Бухарского владения составлена в долю 1\2100000 долю настоящей величины при Генеральном штабе Отдельного Оренбургского корпуса и гравирована в военно-топографическом депо, 1861. Гравировано в 1851 году исправлено в 1861 году. Оренбург: военно-топографическое депо.

II: 405). Будагов сөздігіндегі анықтамаға назар аударсақ, шыңырау қазақы танымдағы «терең», әрі жерасты су көзімен байланысты көне ұғымды береді.

Шыңырау құдықтар халық арасында, таспен шегендегендіктен «*тас құдық*», «*тас шыңырау*», терең болғандықтан «*құрдым құдық*» деп те аталды.

Үстірт тас құдықтарының құрылысы, типі, жеріне қарай кәсіптік, аймақтық атаулар жүйесі қалыптасқан, әрі бұл атаулар Маңғыстау, Доңызтау құдықтарына да ортақ:

Кеуек – 1) Үстірт, Доңызтау, Маңғыстау өңірінде қолданылатын жерасты суының жолдарының атауы; 2) құдық түбіндегі балшықтың құлауынан пайда болатын қуыс; 3) құдық түбіндегі су жиналатын орынның балама атауы.

Күдер су – терең қазылған, суы мол шыңырау құдықтардың балама аты.

Қанды құдық – наным-сенім бойынша түбінде пері, айдаһар мекендеген, құдық тазалауға түскен адамды шығармай қоятын немесе қауға салғанда су бермей қоятын шыңырау. Мұндай жағдайда, құрбандық шалып, құран оқытып, құдық суын сарқып, аластап, магиялық ғұрыптар жасаған.

Құдықтың ұлтаны – құдықтың табаны.

Тебін – құдықтың түбі.

Қораба – құдық түбіндегі су жиналатын, сиясауыттың түбі сияқты кеңейтіп қазған орын.

Қазандық – құдық түбінің ортасынан ұңғып қазылған, су жиналатын орын.

Әуіт, ауыт – құдықтан тартылған суды мол етіп жинап қоятын сыйымдылығы мол, тастан қаланған астау, су қоймасы ретінде қызмет ететін хауыз тәрізді гидротехникалық құрылыс. Әуіт құдықтың басындағы су қоймасы болып саналады. Ауытқа су жинау тек түйе, ат көмегімен жүзеге асады.

Әйкел/әйкел құдық – 1) құдық суын таза ұстау, судың бетін жабық ұстау үшін, әрі кенересі берік болып, құламас үшін бетіне қойылатын, ортасы тесік үлкен дөңгелек тас, тас шегеннің ең жоғарғы бөлігі; 2) тас құдықтың, шыңырау құдықтың Үстірт, Доңызтау, Маңғыстау өңірінде қолданылатын жергілікті атауы.

Шыңырау құдықтың аузына жабылған тасқақпақты да «*әйкел*» деп атау ішінара кездеседі. Әйкелдің ортасы мес қауға сиятындай етіліп ойылған, сондықтан «*әйкел құдық*» деген де атау қолданылған. Әйкелдің сыртқы бөлігі де, ішкі ойығы да өңделген. Әйкел – парсы тілінен алғанда ойық, дөңгелек деген мағынаны береді. Маңғыстау, Түрікмен қазақтарының тілінде де ортасы ойық, дөңгелек тас мағынасында қолданылады. Өзбек тілінде *ойкулча* деп аталады (Қазақ тілінің аймақтық сөздігі, 2005: 99-100). Құдық қазу ісі Маңғыстау, Үстіртте ерте кезден дамыған, ал тас құдықтардың қосалқы әйкел атауын ислам діні дендеп енген соң алғаны анық.

Әйкелдің салмағы ауыр тартады, құдықтан суды түйе, ат көмегімен тартқанда тірек ретінде құдық аузы шегенінің жылжып кетпеуін қамтамасыз еткен. Қоңырат – Қарақобда көш жолындағы Бесбай кешеніндегі шыңыраудың біріндегі әйкел көлемділігімен, қалыңдығымен өзіне назар аудартады (Әжіғали, 2015: 12). Құдықтың ернеуін көтеретін тастары мен тас астауларды тас қашаушы, тасшы шеберлер жасаған, кейде құдықшының өз қолынан шыққан.

Қоңырат – Қарақобда көш жолындағы құдықтарды пайдаланатын мерзіміне қарай *тұрақты, уақытша*, ал қабырғасын бекіту, бекітпеуіне байланысты *шегенделген, шегенделмеген* деп топтастырамыз.

Тұрақты құдықтар көш, керуен жолдарында, қоныстарда; уақытша құдықтар мерзімдік қоныстарда қазылды. Тұрақты құдықтардың 4-5 метрге дейін таяз, 4-10 метрге дейін орташа тереңдіктегі, 10 метрден асатын терең түрлері болды. Тұрақты құдықтардың барлық түрінің қабырғасы шегенделеді. Қабырғасы бекітілгендіктен ұзақ жылдар қызмет етеді.

Уақытша құдықтар таяз қазылып, керек емес кезінде көміп тасталып отырған. Қоңырат – Қарақобда ареалындағы мерзімдік қоныстарда қолданыста болған орпа, таңқы, айбарқұдық, қарқұдық, құмқұдық түрлері қазіргі таңда қолданыстан шыққан (АЭМ).

Н.П. Ломакин Маңғыстау және Үстірт құдықтарын зерттеу бойынша тереңдігіне қарай келесідей топтастырған: таяз құдықтар – *есне*, тереңдігі 2 сажын болатын құдықтар – *орпа*, тереңдігі 4 сажынға дейінгі құдықтар – *құйы*, 5 сажыннан асатындары – *шыңырау* (Ломакин, 1873: 8). Н.П. Ломакин бұл жерде *құйы* деп орташа тереңдіктегі құдықтарды айтып тұр. Қоңырат – Қарақобда көш жолының бір бөлігін қамтыған далалық этнографиялық зерттеу барысында қыстау, көктеу, күзеулік қоныстардан 6 метрге дейін таяз, 6 метрден асатын терең құдықтар құжатталды.

Құдық атауларының жер-су ерекшелігімен байланысты қалыптасуы

Құдық атауларының қалыптасуы тарихи топонимикалық, ономастикалық тұрғыда көңіл аударарлық мәселе. Құдықтардың әр түрлі атауларының қалыптасуы оның тереңдігі мен суының көлеміне, орналасуына және құдықтың иесіне байланысты. Аралдың шығысындағы Оғызқара (оғыз + қара) деген құдық атауының осы жерді байырғы оғыз тайпасының мекендеуімен байланысты екені анық.

Көне түркі тілінде «ақ», «қара» сөздері түсті ғана білдіріп қоймай, белгілі бір мағынаға ие болған. Осыған орай Ақшығанақ, Ақшыңырау, Аққұдық, Ақиген, Ақшілік, Қарақұдық, Қарасу, Қарашеген деген құдық аттары суының мол, тұщылығына, қазылған жерінің қасиеттілігіне қарай қалыптасқан (Көшімова, 2010: 10-32).

«Сары» сөзі түркі-моңғол тілінде сары «анық», «ашық», «айқын», көне иран тіліндегі сар «басты», «негізгі», түркі тіліндегі сар «кең», «жапан» деген мағынаны білдірсе, қазіргі қазақ тіліндегі сары сөзі топонимдерде «кең», «үлкен», «көлемді» мағынасын білдіреді (Койчубаев, 1974: 195). Сарапан (Сары + апан) деген құдықтың атауы көлемінің кеңдігі мен суының молдығына байланысты қалыптасқан. Сарықұдық, Сарышыңырау атаулары терең қазылған құдықтарға немесе жайылымдық қоры мол қоныстан (Сары жаз, Саржайлау) қазылғанына байланысты қалыптасады.

Суы таяз немесе орташа тереңдіктен шығатын жерлердегі мерзімдік қоныстарда құдықтар бір-біріне жақын, әрі бірнеше етіп қазылған. Үшқұдық, Төртқұдық, Алтықұдық, Жетіқұдық, Тоғызқұдық, Қырыққұдық, Жүзқұдық, Мыңқұдық атаулары құдықтың бір жерде шоғырлануымен байланысты. Сондай-ақ, Жалғызқұдық, Қосқұдық атаулары да құдық санын білдіреді.

Суының дәмі мен көлеміне қарай: Көлқұдық, Сорқұдық, Тұзбай, Ащықұдық, Ақшабұлақ, Сорбай, Тұзбұлақ, Жаманқұдық, Қайнарқұдық, Тұщықарасу; қазылған жеріне қарай: Тақырқұдық, Сайқұдық, Баршақұм, Жусан, Бортас, Көкдомбақ, Жолқұдық, Шеңгел, Алтынқұдық, Қызылқұдық, Майтөбе құдық, Қаққұдық, Шиліқұдық, Талқұдық.

«Құдық» атауында қосарлана кездесетін Сор, Ащы, Ала, Қақ сөздері құдық суының алғаулығына байланысты қойылады. Ш. Уәлиханов Қырыққұдық пен Ащықұдықтың

Арыс өзені мен Келес өзені аралығында жатқанын және суының ащы екенін айтқан (Уалиханов, 1985: 263). Сондай-ақ, Ш. Уәлиханов Сарысу өзені аңғарында Алақұнан деп аталған құдықты көрсеткен (Уалиханов, 1985: 265). Арқадағы Бөрітескен деген құдық атауы бөрінің сарып кеткен жеріне қақпан құрарда (аңшы қазақтар қасқырдың жүретін жерін, жолын аңдыған, қасқыр бұтаның түбіне сарып, сол жерді тырнағымен айқастап кетеді) сол жерден судың таяздан шығатынын біліп қаздырғанымен байланысты аталған екен. Бөрітескен құдығы 1811 жылы Сібір әскери линиясының регистраторы Мамедияровтың жолжазбасы мен Ш.Уәлиханов жазбасында кездеседі (Уалиханов, 1985: 265). Сирек болса да әйел атымен аталған құдықтар бар, мысалы Үстіртте Келінқазған аталған құдық белгілі, ал Арқадағы Шөлбарша деген құдықты халық әйел атымен байланыстырады (АЭМ). Қазақ жеріндегі Қосым, Қарамолда, Қожабай, Алтыбай, Адамбай, Байбике, Адырбай деген құдықтар тапсырыс берген адамның есімімен аталған.

Құдық типтері

Еспе. Еспенің екі түрі болады, бірі Маңғыстау, Доңызтауға тән қабырғасы таспен шегенделген (тас еспе), екіншісі Аралдың шығыс бетіне тән шегенделмеген. Еспе (грунт) суының деңгейі бір жыл ішінде маусым сайын өзгеріп отырады. Жауын-шашын көбейсе көтеріледі, жер кеуіп, жер беті тілімденсе төмендейді. Еспе суы 3-4 м тереңдіктен бастап таралған. Қазақстанның өзен жүйесі сирек өңірлерінде еспе суы мен терең қабат аралық жерасты суының үлкен маңызы бар. Маңғыстау, Доңызтауда шегенделетін тас еспелер сайдан, жардың етегінен, ойпаң жерден қазылған. Кей еспелердің түбі кең етіп қазып, оның да су жиналатын түбі *қораба* деп аталады. Таспен шегенделген еспелер тұрақты қызмет еткен. Еспенің бұл түрінің суының аз, молдығы қар, жаңбыр суының түсуімен байланысты. Суы таяздан шыққан еспелердің озық үлгісі – Маңғыстаудың Шат шатқалында, суы терең еспе Шопан Ата жер асты мешіті қорым-кешеніндегі – Ақшымырау (Ақ+шыңырау сөзінен дыбыстық өзгерген). Құдық қазылған жердің топырағы ақ болғандықтан Ақшымырау болып аталып кеткен (Көшімова, 2010: 24).

Қосқұдық. Қоңырат – Қарақобда керуен-көш жолының бойында Қосқұдық, Қосастау деген құдықтар кездеседі. Бір-біріне жақын қазылған суы таяздан шығатын екі құдық та, қатар су тартатын терең екі шыңырау да *қосқұдық*, *қосастау*, *қосшыңырау/қосшымырау* атанған. Қосқұдықты қатар қазып пайдалану, құдық басына мал отары бір мезетте жиналғанда мал суару жеңіл болу үшін немесе малды сумен тезірек қамтамасыз ету үшін қолданылады.

Қосқұдық бір-бірінен алыс болмағасын су тарту ісін жеңілдету үшін екеуінің де басына шығыр орнатылып, екеуіне бір көлік (түйе, жылқы) жегілген. Қосқұдықтан қатар су тарту үшін екі долық байланған қыл арқанның ұштары көліктің беліне бекітіліп, көлікті екі құдық арасына жүргізіп отырған, сонда бір құдықтың түбіне жетіп, су толған долықты тартқанда, екінші долық өз құдығының түбіне түседі де, алма-кезек су тартылып тұрады. Құдық басында тұрған адам долықтағы суды астауға төгіп, қайта тастап тұрады (Хозяйство казахов на рубеже XIX-XX веков, 1980: 70).

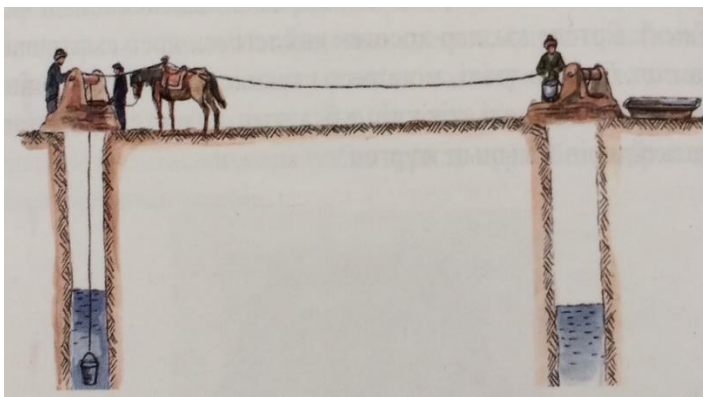
О.С. Вялов зерттеген қосқұдық бір жерден қазылса да бірінің суы тұщы, бірінің суы кермек болған (Вялов, 1934: 150; Қазақтың этнографиялық категориялар, 2017: 780). Қатар қазылған екі шыңырау Р.Карутц жазбасында кездеседі (Карутц, 1911: 88. Табл 13). М.Мұқанов екі түйені қатар жегіп, екі құдықтан қатар су тарту әдісін жазып алған

(Мұқанов, 1949: 89). Қосқұдықтан екі мал көмегімен қатар су тарту мал көп жиналғанда жүзеге асқан (1 а, ә - суреттер).

Суы мол, тұщы шықса бір жерден бірнеше шыңырау қатар қазылып, оларды қосқұдықтап пайдалану Маңғыстаудың Үдек сайында кездескен. Үдекте тереңдігі 10 аршын болатын, суы тұщы 15 шыңырау болған. Ел бұл қоныстан көшкенде шыңырауларды көміп тастаған. Тек бір шыңырауды қазіргі заманға бейімдеп, үстінен техника орнатып сақтап қалған. Үстірттің Маңғыстау бөлігінде 10 жерде Қосқұдық атауымен шыңырау кездеседі (Жаңбыршыұлы, 2001). Қосқұдық атанған жер-су аттарының бәрі дерлік қатар қазылған екі құдықпен байланысты.

а

ә

1-сурет. Қосқұдық: а) Көмілген. Маңғыстау, Үдек; ә) сызба реконструкциясы
(Қазақтың этнографиялық ..., 3 т., 2017: 752-753).

Маңғыстауда Қаратаудың оңтүстігіндегі, Үстірт үстінде Қосқұдық аталған тереңдігі 9 м-ден 40 м-ге жететін құдықтар бар. (Жаңбыршыұлы, 2001)

Дүңгірлек. Солтүстік және Оңтүстік Үстірттегі шыңыраулардың жергілікті атауы. Дүңгірлек негізінен Үстірт шыңырауларының түбінде жер асты суының мол қоры жиналу үшін кең етіп қазылған орны. Диаметрінің ең үлкені алты қанат киіз үйдей

болған. Одан кең етіп қазса опырылып құлап кетуі мүмкін. Дүңгірлек аталуының себебі, шыңырауды қазып болғасын, су көзіндегі тығынды алып шыққанда су шыңырау түбіне тамшылағанда дүңгірлеп даусы шыққан. Шыңырау қазу өте қиын іс болғандықтан да, судың мол қорын сақтауға болатын мүмкіндігін қарастырған. Әрі табиғи қатты тасты қабат шыңырау түбінен кең орынды ұңғып қазуға мүмкіндік берген.

Мерзімдік қоныстар арасындағы құдықтар және көш жолының ерекшелігі

Керуен-көш жолдарының бойындағы құдықтар ел-елдің арасын байланыстыратын, керуен уақытша тоқтайтын суат, бекет, қоналқалық орын ролін атқарды (Маргулан, 1949: 72). Байырғы керуен жолдары жаугершілікте жорық жолдарын, мал шаруашылығында көш жолдары ретінде қызмет еткенімен, керуен жолдары толығымен көш жолын қамтымаған. Себебі, көшпелілер мал қамы үшін керуен жолдарынан шығып кетіп жайылымы мол жерлерге қарай түсіп отырған (Маргулан, 1949: 70). Мерзімдік қоныстар арасындағы жолдың құдық үстінен өтуі – көшпелілердің өзен, бұлақ су көздерінен шалғай кеткенде табиғи су көздері жоқ кең далада өздерін және малды шөлден аман алып қалуының қамы. Мал отары бір жерде ұзақ тұрақтай алмаған, шөп (от) қоры мен су қоры азайғанда келесі жайылымға көшкен. Мерзімдік қоныстардағы, көш жолындағы құдықтар адамдарды да, малды да ауыз сумен қамтамасыз еткен (Карутц, 1911: 12, 46; Хозяйство казахов..., 1980: 3).

Арал-Каспий аралығындағы, Оңтүстік Үстірт, Оңтүстік Маңғыстаудан солтүстікке, Ақтөбеге жететін жол – алыс қашықтықты еңсерген жолдарының бірі. Антропологиялық экспедиция кезінде зерттеушілер М.М. Ищенко, И.С. Казбеков, И.В. Ларин, Б.К. Щелоков Арал-Каспий аралығынан ортағасырларды бір бөлігі керуен жолдарымен түйісіп отырған үш көш жолын картаға түсірген. Аралдың батысындағы біз **Қоңырат – Қарақобда керуен-көш жолы** деп белгілеген қатынас жолын шартты түрде **«табындардың көш жолы»** (Табын жолы) деп, ал оған параллель түскен Оңтүстік Маңғыстау – Үстірт – Ақтөбе арасындағы екі көш жолын **«адайлардың көш жолы»** (Адай жолы) деп көрсеткен. Табын тайпасы оңтүстікте Қоңырат өлкесі, солтүстікте Ақтөбе, Қарақобда арасында бір бағытқа тікелей өлшесе 900 км, ал көшу ареалымен, мал отарының ыңғайына қарай жүретін жолмен есептегенде, тек қыстаудан жайлауға дейін кемі 1000 км-ді, ал жайлаудан қыстауға қайтардағы мал отарын айдауға ыңғайлы жолайрықтарға түсуімен қоса есептегенде 2200 км қашықтықты еңсерген. Табындардың оңтүстікте Көксеңгір, солтүстікте Жайыңды өзені аралығындағы көш жолы бір бағытқа тікелей есептесе 350-400 км, ал көшу ареалымен, екі бағытқа (қыстаудан жайлауға; жайлаудан қыстауға) қоса есептегенде тағы 1000 км құрады (Ищенко және т.б., 1928: 106; Схематическая карта..., 1926).

Алғашқы карталар мен жазба деректерді сараптасақ **Қоңырат – Қарақобда керуен-көш жолында** келесідей жер-су атаулары шығады:

Қыстау: Қоңыраттың солтүстігі, Аққұм құмы, Жайыңқара қонысы, Барсакелмес соры, Табынсу, Қарақолқа, Қарақұдық, Әжібай, Алан/Аланқала, Ақбұлақ, Майсақұдық, Барлыбай құдық, Көлбайқұдық, Қарашқазған құдық, Қосбұлақ құдық, Әжікелді, Жылдықұдық, Бексеуіл сайы, Үшқұдық, Білеулі қорғаны, Бәйтерек, Әлмәмбет шыңырау, Қарой.

Көктеу, күздеу: Жалғызқұдық, Манатқұдық, Ақтілей, Ақраққұдық, Қосқұдық, Асматай көлі, Асматай құмдары, Аққолқа, Қосбұлақ көлі, Жарқұдық, Жыңғылқұдық, Тоқсанбай, Тұкарақсор, Ащыбұлақ, Үлкенсор, Шөміштікөл, Қайнар бұлағы, Қосастау құдықтары, Ащыайрық бұлағы, Ащыайрық жырасы, Доңызтау, Шағрай, Байғұзтау, Беккүмбет қорымы, Нұржан қорымы, Шошқакөл қонысы, Шошқакөл батпағы, Сарықұм, Қаражар

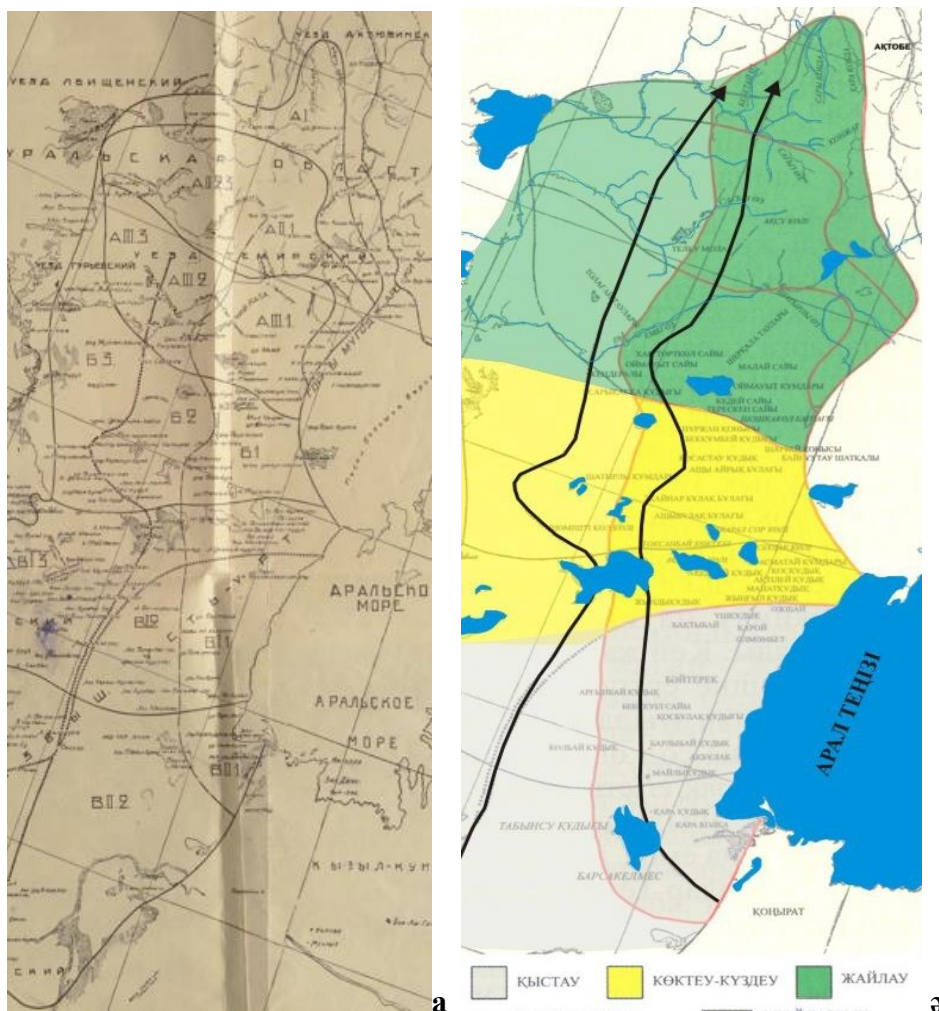
тауы, Әлітау, Жаманәле тау, Терескен қонысы, Түлекен, Оймауыт, Астаусалды, Малай, Мастағат тауы, Хантөрткөл сайы, Шерқала таулары, Ащысай, Жем өз.

Кедейсай – шөбі, оты аз, жайылымы шұрайлы емес деген мағына береді (АЭМ).

Жайлау: Жайынды өз, Шатырлы өз, Ақсу көлі, Сағыз өз, Ойыл өзені, Қонжар, Сарықобда, Қарақобда.

Қыстауға қайтар жолда осы бағытпен қайтадан кері жылжып отырған.

Табын жолы мен Адай жолының оңтүстіктен солтүстікке қарайғы бағыты бір болғанымен, көшу жолдары бөлек, бір-біріне параллель жүріп отырған. Адайлар Сам өзенінің солтүстігіндегі жол арқылы, Шағырлы, Доңызтау, Жандыарал шатқалы, одан Терісаққан, Баршақұм, Сағыздағы Баршақұм арқылы, Ащықұмға, одан шығыс жақ беттегі көш жолына түсіп Қайнар, Тасастау, Оймауыттың батыс жақ беті, Хантөрткөл жағалауы арқылы, одан Астаусалды арқылы Жем өзенінен өткен. Кей ауылдар Ойыл өзенінен өтіп, Ақтөбе уезіне дейін жеткен (Схематическая карта..., 1928).

2-сурет. Қоңжар – Қарақобда қатынас жолы: а) «Схематическая карта районов сезонных пастбищ Адай и Табын» картасынан кесінді; ә) «Адайлардың көшу жолы» (сол жақта), «Табындардың көшу жолы» (оң жақта). Т. Картаеваның жаңғыртпасы.

Оңтүстік Үстірттегі табын тайпасының Ақтөбенің солтүстігіндегі жайлауларға көш жолын 1931 жылы гидротехниктер табын тайпасы ақсақалдарының айтуымен байырғы мерзімдік қоныстарға көшу жолдарын картаға түсірген (Материалы к схеме проекта..., 1931)⁷. Бұл жазба Қоңырат – Қарақобда арасындағы қатынас жолындағы жер-су атауларын толықтыра түседі:

1-жол: Әжібай, Көйке, Қабанбай, Дәулеткерей, Қасырма, Ақбұлақ, Құтайбұлақ, Сула, Дуала, Түрікменәлі, Аққұдық, Шыңырау, Байкөбек, Қасқажол, одан әрі Ақтілей арқылы жүріп Аққолқадан бастау алатын көктеуге келіп тоқтайды. Көктеулік қоныс Қошқарата құмдары, Талдыкөл, Шағрай тауы, Шаған өзені бойын қамтыды. Одан әрі солтүстік бағытқа көшіп жайлауға барған.

2-жол: Әжібай, Қабанбай, Дәулеткерей, Бұлақ көлден өтіп Доңызтаудағы көктеуге тоқтаған. Одан әрі солтүстік бағыттағы жайлауға көшкен.

3-жол: Әжібай, Қарой, Асматай Матай, Шөміштікөл, Ащыайрыққа жетіп, көктеулік қоныс иемденеді. Одан әрі Бесастаудан бастау алып, солтүстікке созылып жатқан жайлауларды иемденді.

4-жол: Әжібай, Ақбұлақ, Бозой арқылы өтіп көктеулік жерге қоныстанды. Көктеу Самматай құмдары, Шөмішкөлді, Ащыайрық сайы, Сарықұм құмдарын қамтыды. Одан әрі Бесастаудан бастау алып, солтүстікке созылып жатқан жайлауларды иемденді.

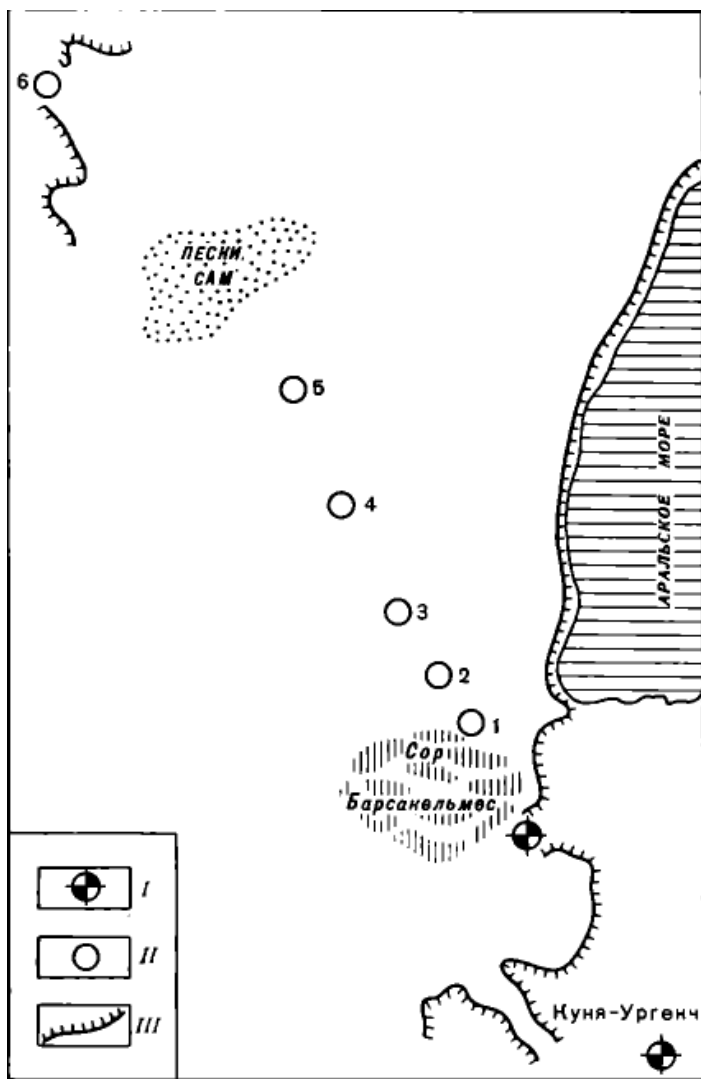
Бұл деректегі солтүстіктегі жайлаулық жер деп Жем және Ақтөбедегі өзен жағалауларын айтып тұрғаны анық.

Ортағасырларда Хиуа, Хорезм, Бұқара, Үргеніштен бастау алып, Орта Азия мен Шығыс Еуропа, Еділ-Жайық арасындағы сауда-экономикалық байланысты қамтамасыз еткен керуен жолының Оңтүстік Үстіртке түсетін тұсы да Қасқажол деп аталған. Қасқажол атауы, Маңғыстау-Үстірт үстіндегі жолдардың күрделілігімен байланысты екені анық. Оңтүстік Үстіртті еңсеріп, Солтүстік Үстірт арқылы Сарайшық, Орынбор, одан әрі Шығыс Еуропаға бағытталған керуен жолының бастауы осы жолмен жүріп, Үшқұдық, Әжікелді, Қосбұлақ, Білеулі, Шұрық керуен-сарайларына тоқтап, одан әрі керуен жолының бірі оңтүстік-батысқа Сарайшыққа, бірі Орынбор бағытына түссе, бірі көш жолын жалғап солтүстік-батысқа бағытталды. Еділ-Жайықтан әрі қарайғы екі жол айрығының бірі хазар, бірі бұлғар бағытына түсті (Калменов, 2013: 14). Оңтүстік Үстірттегі керуен жолы Қарауылұмбет асуынан өткен соң айрықталды. Орта Азия мен ортағасырлық Қызылқала, Кетікқала арасын жалғап жатқан керуен жолының да оңтүстік бөлігі осы көш жолымен түйісті. Аланқұдық атауымен белгілі қоныста Аланқала керуен сарайы болған, осы бекет арқылы бір керуен жолы Айғырлы, Түбежік, Кетікқалаға жеткен (Манылов, Юсупов, 1982: 170-180; 3-сурет). Аланқұдық сияқты Аланқала топонимикасы да сармат-савроматтар құрамында болған арғытүркілік алан тайпасының атымен байланысты (Көшімова, 2010: 25).

Үшқұдық, Әжікелді, Қосбұлақ, Білеулі, Шұрық керуен сарайлары орналасқан Қасқажол бөлігіндегі елді мекендер кейін қысқы мерзімдік қонысын қоса қамтамасыз етті. Ұзақ қашықтықтағы қатынас жолының белгілі бір бөлігінің басқа атауға ие болуы басқа жолдар тарихында да кездеседі. Адайлардың көшу жолының оңтүстік бөлігі **Көкжол** атанған. Көкжол Оңтүстік Маңғыстау мен Хиуа арасындағы керуен, қатынас жолын қамтамасыз еткен (Ищенко және т.б., 1928: 106).

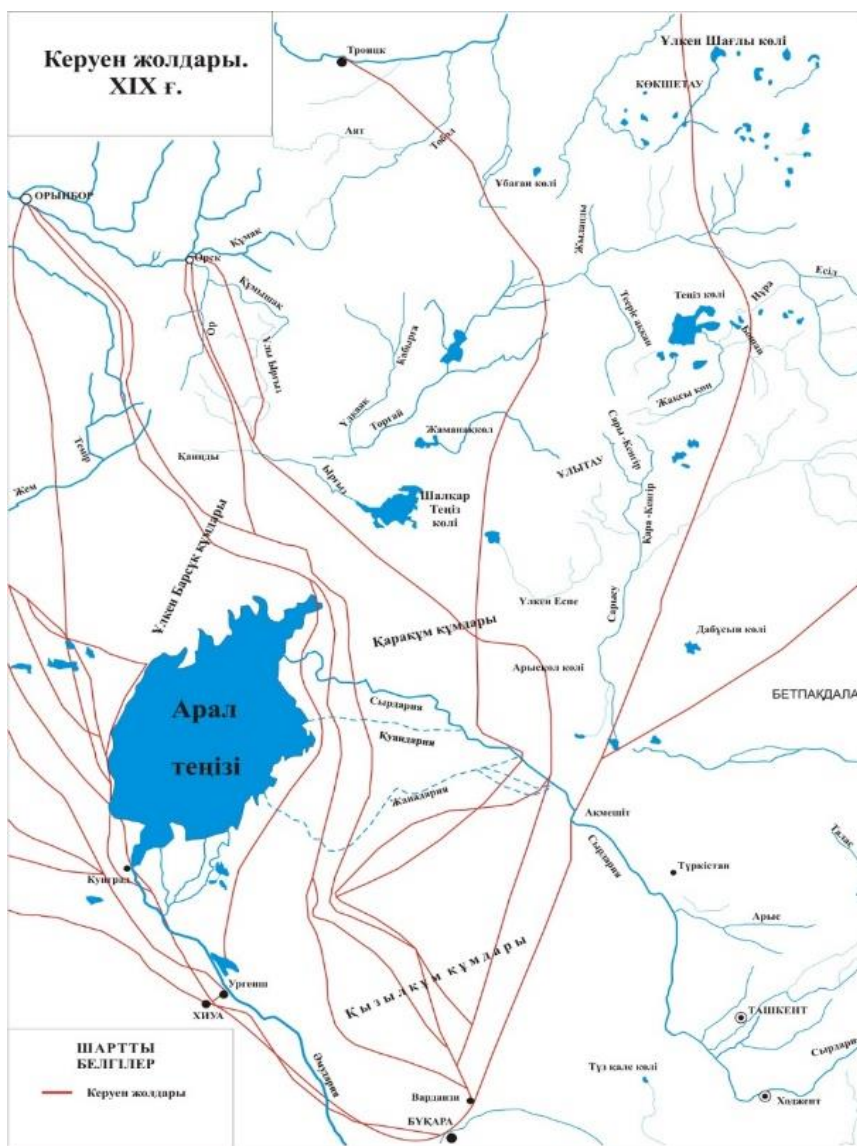
⁷ Материалы к схеме проекта обводнения у Донызтау река Чаган Байганинского района 1930-1931 года. 4-папка Актюбинского Облводхоза. 1931. Ақтөбе облысы Байғанин аудандық тарихи-өлкетану музейі қоры.

Үстірттегі Ащыайрық, Тұщыайрық, Айрықты жер-су атаулары екі жол айрығына байланысты қалыптасқан. Жол айрықтарының түсуі тарихи жолдардың күрделілігін айғақтайды.

3-сурет. Ортағасырлық керуен сарайлар орналасуының схемалық картасы: 1 – Үшқұдық, 2- Әжікелді, 3 – Қосбұлақ, 4 – Білеулі, 5 – Шұрық, 6 – Қосқұдық (Манылов, Юсупов, 1982: 172).

Ортағасырлық керуен жолдары одан әрі XVIII-XIX ғасырлардағы сауда-экономикалық қатынас жолына, бір бөлігі осы кезеңдегі көш жолына қызмет ете берді (4-сурет). Оңтүстік Үстірттегі керуен жолының Қасқажол бөлігі XX ғасырдың басында да өзінің тарихи атауын сақтап қалды.

4-сурет. Көш жолдарымен түйіскен керуен жолдары: а) Үстірт, Маңғыстау үстінен өткен ортағасырлық керуен жолдары, Түпқараған аудандық-тарихи өлкетану музейі, Форт-Шевченко қ.; Хорезм, Бұқара, Хиуа, Үргеніштен бастау алып, Арал ареалы арқылы өткен керуен, сауда жолдары, XIX ғ. Т.Картаева жаңғыртпасы.

Деректерге сүйенсек Қоңырат пен Қарақобда қатынас жолының арасында көшпелілер кемі 80 рет, кей жылдары, 100 рет бекетке тоқтаған. Орталық Үстірт, яғни Оңтүстік Үстірт пен Солтүстік Үстірттің қосылар тұсынан солтүстіктегі Сағыз, Ойыл өзендері аралығында 50-70 бекет болды (Ищенко және т.б., 1928: 108).

Нәтижелер

Ащыайрық. Қоңырат, Аққұм қыстаулары мен Қарақобда жайлауы арасындағы Үстірттегі қатынас жолындағы Ащыайрық көктеу/күзеулік қонысты қамтамасыз етті. Ащыайрық Үстірттің солтүстік шыңынан көтеріліп түсетін сайда орналасқан, Ащыайрық бұлағының бастауы тасты Ащыайрық шатқалынан шығып, суы табиғи жыраны қалыптастырған, жыраның екі жақ бетінде байырғы қоныстан тұрғын үйлер, мешіт, кесене, құдықтар сақталып қалған (Әжіғали, 2015: 10). Ащыайрық сайы осы бұлақ, жырамен жалғасады. Ащыайрық діни-тұрғын үй кешені Ақтөбе облысының жергілікті маңызы бар ескерткіштер тізіміне енгізілген. 1892 жылы геолог С.Н. Никитиннің жетекшілігімен жүргізілген «Орал сырты даласы» экспедициясы Үстіртті де қамтып, экспедиция мүшелері 20-27 маусым аралығында Ащыайрық тауының батысындағы сайда орналасқан Шегембай деп аталатын құдықтар басына тоқтайды. Бұл құдықшының өз есімі немесе лақап есімі болуы да мүмкін. Құдық қазумен қатар, шеген сала білу өнеріне қарай халық Шегембай атап кеткен болса керек (Шегенбай болуы мүмкін). Зерттеуші Ащыайрықтағы құдықтар мен бұлақ суының молдығы мен дәмінің тұщы екенін жазған (Отчеты экспедиции 1892 года, 1893: 15)⁸.

Ащыайрық тауы деп Ащыбұлақ шатқалын айтқан. Ащыайрық (ащы + айрық) «тұзды айрық» деген мағына береді (Конкашбаев, 1963: 26; Койчубаев, 1974: 47). Ал, бұл жердегі Ащыайрық атауы жерінің тұздылығына немесе құдық суының дәміне байланысты аталмаған деуге толық негіз бар. Ащыайрық сайы сортаңды жер емес, көктеу, күзеуді қамтамасыз еткен жайылымға қолайлы жер. Құдық суы бұл жерде алғау болса, құдық көп қазылмайды, 1-2 құдық қазумен шектелуі мүмкін. Ащыайрық атауының қалыптасуы, Үстірт асуының қиындығымен, әрі бұл жерде құдық қазу технологиясының Тұщыайрыққа қарағанда күрделі болғанымен байланысты. Себебі, Тұщыайрық терең сайда, ал Ащыайрық Үстірттің үстіндегі екі асудың ортасындағы ойпатта орналасқан. Ащыайрық Ащыбұлақ жырасы Доңызтау жазығынан қарағанда Үстіртті екі айрыққа бөліп жатыр, ел екі айрық жағасына қонған.

Ащыайрық құдықтарының суының сапасын, құрамын анықтауды О.С. Вялов пен И.П. Герасимов зерттеу нысанына алған (Вялов, 1934: 169-170; Герасимов, 1930). Халық қолданысында болған уақытта Ащыайрық суы тұщы, әрі сапасы жоғары болған. Жергілікті дерек кісілердің айтуынша Тұщыайрық пен Ащыайрықтың суы қасиетті, қазір беті ашық тұрса да, ешқандай ластанбаған, мөлдір таза, дәмі бұзылмаған (АЭМ).

О.С. Вялов бойынша Ащыайрық құдықтарының суының тереңдігі – 5 м, суының химиялық сараптамасы келесідей: Cl^- – 483,0; HCO_3^- – 22,0; SO_4^{2-} – 961,0; H° – 33,15 (Вялов, 1934: 148, 171). Сараптамада Cl^- , HCO_3^- , SO_4^{2-} – көрсеткіші 1 л. судағы мл көрсеткіші, ал H° – неміс градусы бойынша берілген. Құдық қорабаларының барлығында дерлік түбінде су өніп тұр, суы тартылмаған. Ащыайрық құдықтарының Тұщыайрық құдықтарынан айырмашылығы, үстіңгі қабаты ғана шегенделіп, қорабасын табиғи тас қабаты құрайды, қорабасын тас қабатын ойып жасайды. Түбі кең етіп тасты қабатты ою арқылы қазылады да, құдық қабырғасының қораба мен құдық ернеуі, аузы аралығы шегенделеді. Қазіргі таңда Ащыайрық құдық суын тіршілікке пайдалану қолданыстан шыққан.

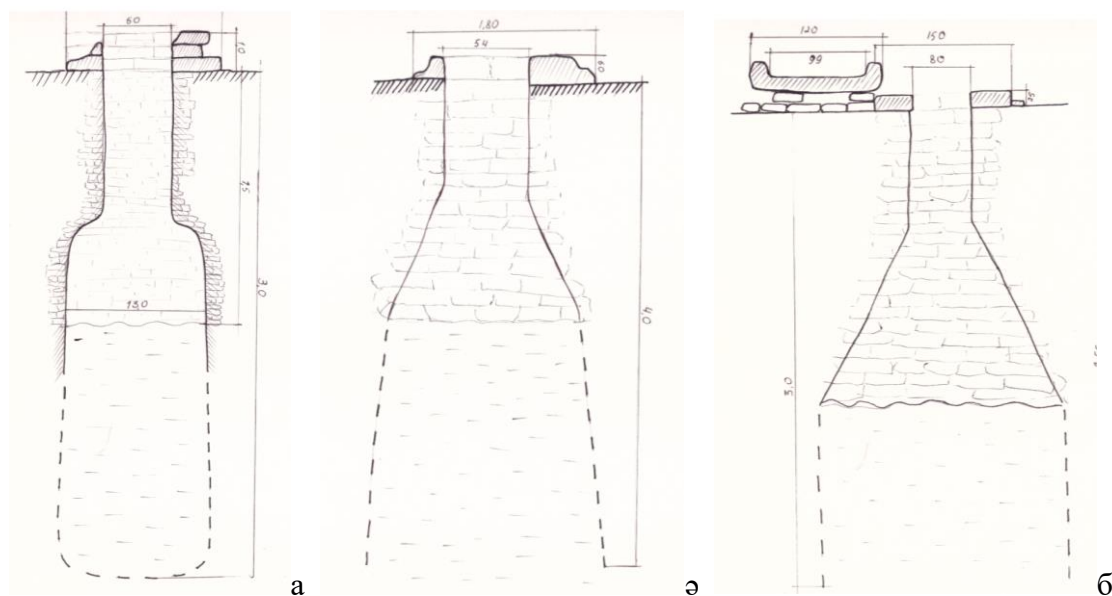
⁸ Отчеты экспедиции 1892 года, 1893. Зауральские степи Уральской области. Усть-Урть сняженной Акционерными Общества Рязанско-Уральской Ж.Д.С.П. и П.П.Фонь-Дервиз и геологическим под начальством С.Н. Никитина. С приложением отчетной карты и 6 таблиц профилей. СПб.: Типография А.Якобсона.

№1-құдық. Құдық аузы ашық, ернеуі бір жағы өңделген ұлутастармен көмкерілген. Аузының ойығы немесе ішкі диаметрі – 0,50х0,60 м. Ернеуінің жерден биіктігі – 1 м., сыртқы диаметрі – 1,50 м. Ернеу қабырғасынан аяқталатын тұсынан бастап, түбіне қарай кеңейетін қорабасына дейін – 1,70 м. Кеңейген тұсының ішкі диаметрі – 1,30 м. Шегенінен бастап түбіне дейін – 1,50 м. Басындағы табиғи ұлутастан ойған, өңделген тас астауы морт сынған (5а - сурет).

№2-құдық. Құдық аузының ішкі диаметрі – 0,54х0,53, сыртқы диаметрі – 1,30х1,80 м. Құдық құмды жардың сайға құлайтын етегіне қарай қазылған. Көктемгі жаңбырда сазды балшықты су ағып, құдықты көміп қалмас үшін құдықтың сыртқы ернеуіне ұлутастар мол қашалған. Ернеуінің жер бетінен биіктігі 0,60 м. Әйкелін құдық аузынан алып тастаған, басында морт сынып бөлек жатыр. Құдық қабырғасы түбіне қарай 0,80 м-ден бастап кеңейеді. Құдық тереңдігі – 4 м (5ә-сурет).

№3-құдық. Құдық аузының ішкі диаметрі – 0,80х0,90 м, сыртқы диаметрі – 1,60х1,50 м. Ернеуінің жер бетінен биіктігі – 0,80 м. Қабырғасы түбіне қарай – 0,80 м бастап кеңейеді. Құдық тереңдігі – 3 м. Басына тас астау орнатылып, астына дере тас қойылған. Астаудың сыртқы көлемі – 1,20х99 см, ішкі көлемі – 0,84х0,69 м (5б-сурет).

№4-құдық. Аузының ішкі диаметрі – 0,40х0,40 м, сыртқы диаметрі 0,90х0,90 м. Ернеуінің жер бетінен биіктігі – 70 см. Қабырғасы түбіне қарай – 0,70 м бастап кеңейеді. Әйкелі бүтін, бірақ құдық аузынан алынып тасталған, бөлек жатыр. Құдық жардың сайдың етегіне қарай құлайтын тұсынан қазылған. Жаңбырлы күні балшықтың ағып, құдық аузын көміп қалмасы үшін, құдық аузы мен ернеуінің айналасына ұлутастар ретсіз қашалған. Ішкі шегені үшін ұлутастың ішкі жағы өңделген. Құдық тереңдігі – 3,20 м.

5-сурет. Ащайырық құдықтарының сызбасы: а) №1-құдықтың кескінді сызбасы; ә) №2 құдықтың кескінді сызбасы; б) №3- құдықтың кескінді сызбасы.

Ақсай. Доңызтаудың Солтүстік Үстіртке көтерілетін шатқалдарында орналасқан Ақсай діни-тұрғын үй кешендері (I, II, III) қайталанбас, күрделі сәулеттік туындылары

сақталған байырғы қоныс (Әжіғали, 2015: 12-13). Кешен Ақтөбе облысының жергілікті маңызы бар ескерткіштер тізіміне «ансамбль» санатымен енген. Халық арасында Ақсай-I Жоғарғы (Жаман Ақсай), ал Ақсай-II Төменгі (Жақсы Ақсай) атауымен белгілі. Ақсай-II құдығы тұрғын үй мен мешіт құрылысы аралығынан қазылған, ойма құдық деп аталатын құдық түріне саяды. Ойма құдықтың екі түрі бар. Біріншісі – аузы тар етіп қазылған, қабырғасы таспен шегенделген немесе тасты жерде қабырғасын табиғи тас шеген құрайтын таяз құдық. Доңызтаудағы тас құдықтардың бір түріне жататын осы құдықтың қабырғасының шегендеуі, тасты қалауы басқа тас құдықтардың тас қалау әдісімен бірдей. Доңызтаудың басқа тас құдықтарынан айырмашылығы ойма құдықтың қабырғасы тік ұңғы (цилиндр) түрінде қазылған, құдық түбі кеңеймейді. Доңызтаудың басқа құдықтарының осы ойма құдықтан айырмашылығы: олардың аузы тарлау өріліп, түбіне қарай кеңі түседі. Бұл тас құдықтардың су көзі аршылып, тазалап тұрмағандықтан, топырақ басқан. Халық арасында сақталған дерек бойынша мешіт пен құдық XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасыр басында өмір сүрген Нұржан ишанға тиесілі (АЭМ). Ақсай маңындағы Нұржан қонысы атауы осы жерде Нұржан ишанның тұрақтап қалуымен байланысты.

Ақсай-II. құдықтың көмілген түбіне дейінгі тереңдігі – 2,50 м. Сыртқы диаметрі – 1,50x1,50 м. Аузы төрт ұлутаспен төртбұрыштап бекітілген (6 а-сурет). Салыстырмалы түрде ойма құдық атауы Арал өңірінде де кездеседі. Бұл жерде ойма құдық атауы суы 1 м-ден, яғни жерді ойған бойда шығатын, көкбұта немесе дүзгенмен шегендеген құдыққа қатысты қолданылады.

Ақсай-I құдығы мешіттен батысқа қарай 40 м жерде. Аузының ішкі диаметрі – 0,46x0,50 м, сыртқы диаметрі – 1,30 x 1,20 м. Ернеуінен бастап құдық түбіне қарай кеңейетін тұсына дейін – 0,70 м., түбі – 3,50 м тереңдіктен бастап топырақпен көмілген. Шегені ұлутастан қаланған (6ә-сурет).

а

ә

6-сурет. Ақсай құдықтары: а) тас (ойма) құдықтың ішкі шегені. Ақсай-2, Төменгі (Жақсы Ақсай); ә) қорабасының шегені мен құдықтың көмілген түбі. Ақсай-1, Жоғарғы (Жаман Ақсай).

Қайнар-Тасастау. Қайнар – бұлақ көзімен, Тасастау – тасты жердің ойпатымен байланысты қалыптасқан атау Қайнар сайы қазіргі таңда «Қайнар діни-тұрмыстық кешені XVIII – XX ғғ.» атауымен «ансамбльдер және кешен» санаты бойынша Атырау облысының Жылой ауданының жергілікті маңызы бар ескерткіштер тізімінде. Құлсарыдан оңтүстік-шығысқа қарай 196,4 шақырым жерде орналасқан. Кешенде баспаналар, зираттар, Досжан Хазірет Қашақұлының (1815-1890) Оңтүстік Үстірттің Қайнар сайында салдырған мешіті сақталған. Қайнар құдығын солтүстік-шығысындағы ылдидағы бұлақ көзінен ұлутаспен шегендеп жасаған (7-сурет).

Құдықтың JPS мәліметі:

N46°11'01.00"

E56°18'45.90"

7-сурет. Қайнар құдығы: а) жалпы көрінісі; ә) ішкі қабырға шегені.

Қайнар мешіт құрылысы салынбастан бұрын мерзімдік қоныс болған. Бұл жердегі тұрғын үйлер мен құдық мешіттен бұрын тұрғызылған. Қайнар құдығы таспен шегенделген *ілме* құдық түріне жатады. Құдықтан суды қолмен іліп немесе қысқа ағаш сырықтың басына темір ілгек қадап, қауғаны сырықпен батырып су тарта берген. Бұлақ көзінен толығатындықтан халық бұл құдық суының дәмі жағынан балқұдық типіне жатқызған. Шеген құдықтың сыртқы диаметрі – 2,5 м, ішкі диаметрі – 2 м. Су деңгейі 1,30 м басталады, құдық түбіне дейінгі тереңдігі – 2,20 м. Құдық шегені өңделмеген ұлутастан. Құдық бетіне әйкел, қақпақ салынбаған, қолданыстағы заманында құдық ашық болғанға ұқсайды. Құдық құмды жерден қазылғандықтан ауқымы кең алынған. Құдық суының тұщылығы мен таяздығын құдықты айнала өскен ши де айғақтайды. Құдық суы мешіт тұрғызған құрылысшыларды ғана емес, сол қонысты мекен еткен халықты және малды сумен қамтамасыз еткен. Құдық бұлақтың қайнар көзімен тоғысатындықтан суы мол болған. Қайнар атануы да осы бұлақ бастауымен байланысты. Қайнар құдығы кейін халық арасында Досжан Хазіреттің құдығы деп те аталып кеткен (АЭМ).

Тасастау. Үстірттің оңтүстігінде Атырау облысы, Жылыой ауданы аумағында, байырғы көш жолының бойында орналасқан бұл сай халық арасында **Астаусай** деп те аталады. Тасастау, Астаусай көктеу, күздеулік мерзімдік қоныстары Үстірттің үстінен қалыптасқан табиғи ойпат, сайда орналасқан. Қоныстың атаулары осы жердің ойпатты сайда болып, үлкен астау секілді көрінуімен байланысты. Тасастау сайында қатарынан қазылған арасы 30-50 м-ден болатын құдықтар астауымен сақталған. Қазіргі таңда кейбір шыңырауларды сыртынан цемент құйып, қоршау жасап, жылқы үйірін суаруға қайта бейімдеген (8а - сурет). Тасастауда Ақкиізтоғай ауылынан оңтүстік-шығысқа қарай 170-171 км жерде орналасқан ерте темір дәуіріне саятын қорған мен ғибадатхана сақталған, Атырау облысы жергілікті маңызы бар ескерткіштер тізімінің «археология» санатына енгізілген. Бұл екі ескерткіш те Тасастаудың ертеден қоныс болғанын, әрі құдықтардың көне екенін дәлелдейді. Құдықтарды қоса қамтитын ескерткіштер орналасқан аймақ «Тасастау-Қайнар ескерткіштері» атауымен белгілі.

Тасастау құдықтарының JPS мәліметі:

N46°14'32.62"N

E56°24'38.32"E

Тасастау қайнар құдықтары біркелкі, шыңырау түріне жатады. №1 құдықтың ернеуі жерден 1 м жоғары, цилиндр пішінді. Әйкелінің сыртқы диаметрі – 0,90 м, ішкі диаметрі – 0,50 м, әйкелді ернеуі мен тас астау аралығында 0,60 м тас арқаулық бар. Тас астау дере таспен көтерілген. Сыртқы диаметрі 1,10x1,20 м, ішкі диаметрі – 0,80 м. Құдық астауымен бірге жалпы көлемі 2,70x0,90x1,10 м. Ішкі қабырғасы өңделген 3-4 тас шегеннен қаланған, ерекшелігі жоғарғы ернеуден кейін дөрекі қаланған үш бұрышты шеген бейнесіне ауысады. Су ернеуі әйкелден бастап есептесе 7 м, ішкі ернеуінен бастап есептесе 6 м басталады. Құдық түбіндегі қорабасына су мол жиналған (8ә-сурет).

8-сурет. Тасастау құдықтары: а) Тасастау сайының жалпы көрінісі;
ә) №1 шыңыраудың ішкі шегені.

Тұщыайрық. Доңызтау асуынан асқанда Үстірт үстіндегі терең сай ретінде қалыптасқан табиғи шатқалды сай. Тұщыайрық (тұщы + айрық) суы тұщы айрық мағынасын береді, айрық атауы сайдың екі жақ шатқал беті мен жол айрығына байланысты қалыптасқан. Сайдың бастауы мен екі жақ шатқалы ұлутастан түзілген. Алғашқы зерттеушілер осы сайдың тасын «сармат тас» деп атаған (Вялов, 1934: 148). Тұщыайрық сайында төрт құдық астау, су сақтайтын әуітімен бірге сақталған. Тұщыайрық құдықтарының JPS мәліметі келесідей:

N46.41261°

E056.70520°

Тұщыайрық құдықтарының барлығының аузындағы шеген тастың ішкі беті өңделген. Әйкел ретіндегі құдық аузы деңгейіндегі тас жарты дөңгелек түрінде қашалған. Құдықтардың түбіндегі су жиналатын қорабаның кеңдігіне қарап, суы мол құдық екенін тануға балады. Басында судың мол қорын сақтайтын әуіт те ұлутастан қаланып, тас арасы тасты балшықпен, Доңызтаудан алынатын жергілікті гипспен (гидрат сульфат кальций ($\text{CaSO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$) толтырылған. Алғашқы зерттеушілер Тұщыайрық құдықтарының су деңгейіне дейінгі тереңдігін – 6,5 м деп есепке алған (Вялов, 1934: 148). О.С.Вялов бойынша Тұщыайрық суының химиялық сараптамасы келесідей: Cl^- – 46,9; HCO_3^- – 237,3; SO_4^{2-} – 445,0; H^+ – 20,49 (Вялов, 1934: 170). Біздің тіркеуімізде су деңгейіне дейінгі тереңдіктің 2-3 метрден асуы құдық түбін қайта аршып, тазалап тұру үдерісінің тоқтауымен байланысты болса керек.

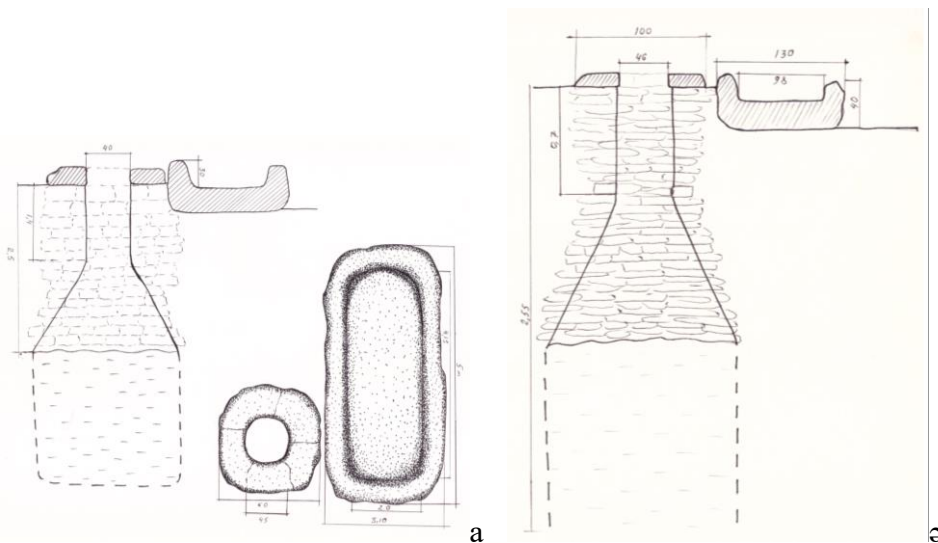
№1-құдық. Аузының сыртқы диаметрі – 1,50 м, құдық аузы ішкі диаметрі – 57 см. Түбіне қарай кеңейеді. Аузынан тік шеген деңгейіне дейін – 1,30 м; шегеннің осы деңгейінен бастап, түбіне қарай кеңейеді. Аузынан су деңгейіне дейінгі тереңдігі – 3,18 м. Әуіттің сыртқы көлемінен ені – 2,20 м, ұзындығы – 3,90 м; ішкі көлемінен ені – 1,75

м, ұзындығы – 2,80 м. Тереңдігі адам еңкейіп су алуға ыңғайлы, яғни 1,20 м.

№2-құдық. Құдық аузы тас қалауының сыртқы диаметрі – 1,40 м, ішкі диаметрі – 0,49х0,48 м. Әйкел аузы ойығы диаметрі – 35 см. Түбіне қарай кеңейеді. Аузынан тік шеген деңгейіне дейін – 1,50 м; шегеннің осы деңгейінен бастап, құдық түбіне қарай кеңейеді. Аузынан су деңгейіне дейінгі тереңдігі – 2 м.

№3-құдық. Құдық аузы тас қалауының сыртқы диаметрі – 1,45 м, бірінші тас қалауының ішкі диаметрі – 0,60х0,47 м, екінші қалау ішкі диаметрі – 0,50х0,60 м, үшінші қалау ішкі диаметрі – 0,49х0,48 м. Түбіне қарай кеңейеді. Аузынан құдық су деңгейіне дейін – 1,40 м; тас шегеннің осы деңгейінен бастап, құдық түбіне қарай кеңейеді. Аузынан су деңгейіне дейінгі тереңдігі – 2,50 м. Түбіне дейінгі тереңдігі – 5 м. Әуіттің сыртқы көлемінен ені – 3,10 м, ұзындығы – 5 м; ішкі көлемінің ені – 2 м, ұзындығы – 4,13 м. Тереңдігі адам еңкейіп су алуға ыңғайлы – 1,20 м. Тас астауының сыртқы көлемінің ені – 0,88 м; ұзындығы – 1,15 м; ішкі көлемінің ені – 0,64 м, ұзындығы – 0,96 м. (9а -сурет).

№4-құдық. Құдық аузы тас қалауының сыртқы диаметрі – 1,40 м, ішкі диаметрі – 0,46х0,43 м. Аузынан тік шеген деңгейінен түбіне қарай кеңейетін шегеніне дейінгі қабырғасы – 70 см; тас шегеннің осы деңгейінің ішкі диаметрі – 0,46х0,45 м әйкел типіндегі бүтін тас ойық қойылған. Осы деңгейден бастап, құдық түбіне қарай кеңейеді. Құдық аузынан су деңгейіне дейінгі тереңдігі – 2, 55 м. Әуіттің сыртқы көлемінен ені – 2,20 м, ұзындығы – 4,40 м; ішкі көлемінің ені – 1,50 м, ұзындығы – 3, 50 м. Тереңдігі адам еңкейіп су алуға ыңғайлы, яғни 1, 20 м. Тас астауының сыртқы көлемінің ені – 1 м; ұзындығы – 1,30 м; ішкі көлемінің ені – 77 см, ұзындығы – 98 см (9ә-сурет).

9-сурет. Тұщайырық құдықтарының сызбасы: а) №3 құдық, кескінді сызбасы; ә) №4 құдық, әуіт және тас ас.

Қорытынды

Қоңырат – Қарақобда жолының оңтүстік бөлігі тарихи дәуірлердегі «Хиуа жолы» атанған ең ұзақ қатынас жолының бір тармағын құрайды. Қоңырат пен Қарақобда арасындағы ұзақ қашықтықтағы көш жолы оңтүстікте Қоңырат – Аққұм өлкесінде

қыстаған табын тайпасының мал санының көлеміне байланысты қалыптасты. Қоңырат пен Қарақобда керуен-көш жолының Ұшқұдық пен Шұрық аралығындағы Қасқажол бөлігі ортағасырлардағы Орта Азия мен Шығыс Еуропа арасындағы керуен жолының бөлігін құрап, тарихи дәуірлерде бұл жолдың бір бөлігі сауда қатынасына қоса қызмет еткен. Бұл тарихи жолдың қолданыс аясы, қызметіне қарай Хиуа – Қоңырат аралығын керуен, Қоңырат пен Шұрық аралығын керуен-көш, Шұрық – Қарақобда аралығын көш жолдары деп бөлуге болады. Қасқажол бөлігіндегі ортағасырлық керуен сарайлар елді мекенді, қонысты қоса қамтамасыз етті. Қазақтардың көш жолдарының бірнеше бағыттарын қалыптастыруының өзі мал шаруашылығын ұйымдастырудың технологиясын жетік меңгергендігімен байланысты. «Табындардың көшу жолы» деп шартты аталған Қоңырат пен Қарақобда арасындағы керуен-көш жолы «Адайлардың көшу жолы» деп аталған қатынас жолымен параллель түскен. Бұл көш жолдарының бір бөлігі орта ғасырларда Орталық Азиямен Шығыс Еуропаны жалғастырған керуен жолдарының бір бөлігін құрады. Оңтүстік Маңғыстау, Оңтүстік Үстірт пен солтүстіктегі өзендер аралығында ерте ортағасырдан белгілі керуен-көш жолдары қазақ жеріндегі ең ұзақ қашықтағы жолдардың бірі болып саналады.

Қазақ жерін Басқару Ережелерінің енуі, бекіністердің салынуына байланысты, XIX ғасырдың орта кезеңінен бастап қыстаудан жайлауға көшу қашықтығы өзгеріп, көш жолдары қысқара бастайды. Бірте-бірте отырықшыландыру саясатына сәйкес ауылдар қыстауларға тұрақтап қалды. Доңызтау етегіндегі, Солтүстік Үстірт үстіндегі көктеу, күздеулік қоныстар, бос қалған қыстаулық баспаналар, далалық мешіттер, құдықтар тарихи жолдар бойындағы қоныстарды айғақтайды.

Маңғыстау, Доңызтау, Үстірттегі күрделі құдықтар жүйесі және оның ерекшелігі қазақ жеріне келген саяхатшылар, зерттеушілер, әскери шенеуніктердің ерекше назарын аударған. Олар топонимикалық карта жасағанда, елді мекендермен қатар, суаттар мен құдықтар аттарын енгізіп, олардың қала орталығынан қашықтығын көрсетіп отырған. Құдық атауларының тарихи география, тарихи топонимика үшін берері мол. Жер-су аттарының өзгеруі құдық атауларына қатысты топонимикалық, ономастикалық мәліметтер базасын сараптауда қиындық тудыратын мәселе. Құдыққа қатысты атаулар жүйесін алғашқы жазбалар мен тарихи карталар арқылы нақтылай түсу мәселенің ғылыми ақпаратын нығайтады.

Әдебиет

Арнольди М.В., 1885. В Закаспийском крае в 1877 году. Воспоминания офицера. СПб.: Типография Департамента Уделов. 44 с.

Әжіғали С.Е., 2015. Ақтөбе облысының аса көрнекті архитектуралық ескерткіштері: фотокөрме. Ғылыми-ақпараттық басылым. Алматы-Ақтөбе. 52 б.

Беляевский Н.А., 1885. Путь от залива Цесаревича через Усть-Урт до Кунграда. Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. СПб.: Военная типография. С. 1-89.

Будагов Л.З., 1871. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, со включением употребительнейших слов арабских и персидских и с переводом на русский язык. Т.2. [К-Н] / Сост. Лазарь Будагов. СПб.: тип. Имп. АН. 415 с.

Валиханов Ч.Ч., 1985. Собрание сочинений в пяти томах. Том 4. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии. 458 с.

- Вялов О.С., 1934. Колодцы и источники Устюрта. Известия ГГО. Т.6. №1. С.146-176.
- Гродеков Н.И., 1883. Хивинский поход 1873 года. Действия кавказских отрядов. Санкт-Петербург: Тип. В.С. Балашова. Издание редакции исторического журнала «Русская старина». 345 + 65 с. / http://militera.lib.ru/h/grodekov_ni/09.html (Қаралған күні: 01.04.2025).
- Едилхан А.М., 2013. О колодцах Мангыстау. Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. №1. С. 91-108.
- Жаңбыршыұлы Т., 2001. Мен айтайын – бабаңнан. Алматы: Үш қиян. 308 б.
- Залесский Б., 1991. Қазақ сахарасына саяхат. Алматы: «Өнер» баспасы. 132 б.
- Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар, атауларының дәстүрлі жүйесі, 2017. 5 томдық энциклопедия. Т. 3. ҚРМОМ. Алматы: Әлем Даму Интеграция. 845 б.
- Қазақ тілінің аймақтық сөздігі, 2005. Құрастырған: Ғ.Қалиев, О.Нақысбеков, Ш.Сарыбаев, А.Үдербаев және т.б. Алматы: Арыс. 824 б.
- Карутц Р., 1911. Среди киргизов и туркменов на Мангышлаке / Пер с нем. Е.Петри. СПб.: Издание А.Ф.Девриева. 188 с.
- Койчубаев Е., 1974. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана / АН КазССР. Ин-т языкознания. Алма-Ата: Наука. 274 с.
- Конкашпаев Г.К., 1963. Словарь казахских географических названий. Алма-Ата: АН.КазССР. 184 с.
- Көшімова Б.Ә., 2010. Маңғыстау өңірі жер-су атауларының түсіндірме сөздігі. Алматы: Нұрлы әлем. 238 б.
- Леваневский М.А., 1894. Очерки киргизских степей Эмбенского уезда. Вып. IV. Т.1.
- Ломакин Н.П., 1873. О полуострове Мангышлаке и путях оттуда в разные пункты Закаспийского края. Записки Кавказского отдела ИРГО. Кн. VIII. Тифлис. С. 1-42.
- Маг-Гахан, 1875. Военные действия на Оксусе и падение Хивы. М.: Университетская типография Катков и К. 304 с.
- Манылов Ю.П., Юсупов Н.Ю., 1982. Караван-сарай Центрального Устюрта (в пределах Каракалпакской АССР). Советская археология, №1. С.170-182.
- Маргулан А.Х., 1949. Древние караванные пути через пустыню Бетпақдала // Вестник Академии наук КазССР. Алматы. С. 68-77.
- Махмұд Қашқари., 1997. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ит-түрік). 3 томдық. Алматы: Хант. 528 б.
- Мұқанов С., 1974. Таңдамалы шығармалар. 16 томдық. Т.15. Халық мұрасы. Алматы: Қазақстан. 236 б.
- Рычков Н.П., 1772. Дневные записки путешествия капитана Николая Рычкова в киргиз-кайсацкой степи в 1771 г. СПб. 104 с.
- Хозяйство казахов на рубеже XIX-XX веков, 1980. Материалы к историко-этнографическому атласу. Алма-Ата: Наука. 256 с. + 4 карта.
- Эверсман Э.А., 1840. Естественная история Оренбургского края. Часть 1. Оренбург: Типография Казанского университета. 413 с.

Reference

- Arnol'di M.V., 1885. V Zakaspiyskom krae v 1877 godu. Vospominaniya oficera. [Transcaspian region in 1877. Memories of an officer]. SPb.: Tipografiya Departamenta Udelov. 44 p. [in Russian].

Azhigali S.E., 2015. Aktobe oblysynyn asa kornekti arhitekturalyk eskertkishteri: fotokorme. [Outstanding architectural monuments of Aktobe region: photo exhibition. Scientific information publication]. Gylymi-akparattyk basylym. Almaty-Aktobe. 52 p. [in Kazakh, in Russian].

Belyaevskiy N.A., 1885. Put' ot zaliva Cesarevicha cherez Ust'-Urt do Kungrada. Sbornik geograficheskikh, topograficheskikh i statisticheskikh materialov po Azii. [The route from Tsarevich Bay through Ust-Urt to Kungrad. Collection of geographical, topographic and statistical materials on Asia]. SPb.: Voennaya tipografiya. P. 1-89. [in Russian].

Budagov L.Z., 1871. Sravnitel'nyy slovar' turecko-tatarskikh narechiy, so vklyucheniem upotrebitel'neyshih slov arabskikh i persidskikh i s perevodom na russkiy yazyk. [A comparative dictionary of Turkish-Tatar dialects, including the most common Arabic and Persian words and with a translation into Russian]. V.2. [K-N]. Sost. Lazar' Budagov. SPb.: tip. Imp. AN. 415 p. [in Russian].

Valihanov Ch.Ch., 1985. Sobranie sochineniy v pyati tomah. [Collected works in five volumes]. Tom 4. Alma-Ata: Glavnaya redakciya Kazahskoy sovetskoy yenciklopedii. 458 p. [in Russian].

Vyalov O.S., 1934. Kolodcy i istochniki Ustyurta. [Wells and springs of Ustyurt]. Izvestiya GGO. V. 6. №1. P.146-176. [in Russian].

Grodekov N.I., 1883. Hivinskiy pohod 1873 goda. Deystviya kavkazskikh otryadov. [Khiva campaign of 1873. Actions of Caucasian detachments]. Sankt-Peterburg: Tip. V.S. Balashova. Izdanie redakcii istoricheskogo zhurnala «Russkaya starina». 345 + 65 p. http://militera.lib.ru/h/grodekov_ni/09.html (Date: 01.04.2025). [in Russian].

Edilhan A.M., 2013. O kolodcah Mangystau [About the wells of Mangystau]. Voprosy istorii i arheologii Zapadnogo Kazahstana. №1. P. 91-108. [in Russian].

Zhanbyrshyuly T., 2001. Men aytayyn – babannan [I speak on behalf of the ancestors]. Almaty: Ysh kiyan. 308 p. [in Kazakh].

Zalessky B., 1991. Kyrgyz Saharasya Sayakhat. [La vie des Steppes Kirghizes, Journey to the Kyrgyz steppe]. Almaty: «Oner» baspasy. 132 p. [in Kazakh, in Russian].

Kazaktyn yetnografiyalyk kategoriyalar, ugymdar, ataularynyn dastyrlı zhyyesi [The Traditional system of ethnographical categories conceptions and designations of Kazakhs. Encyclopedia], 2017. 5 tomдық yenciklopediya. V. 3, KRMOM. Almaty: Alem Damu Ingegraciya. 845 p. [in Kazakh].

Kazak tilinin aymaktyk sozdigi [Regional dictionary of the Kazakh language], 2005. Kurastyrgan: G.Kaliev, O.Nakysbekov, Sh.Sarybaev, A.Uderbaev zhane t.b. Almaty: Arys. 824 p. [in Kazakh].

Karutç R., 1911. Sredi kirgizov i turkmenov na Mangyshlake. Per s nem. E. Petri [Among the Kyrgyz and Turkmens in Mangyshlak. Translated from German by E. Petri]. SPb.: Izdanie A.F. Devrieva. 188 p. [in Russian].

Koychubaev E., 1974. Kratkiy tolkovyy slovar' toponimov Kazahstana [Brief explanatory dictionary of toponyms of Kazakhstan]. AN KazSSR. In-t yazykoznaniya. Alma-Ata: Nauka. 274 p [in Russian].

Konkashpaev G.K., 1963. Slovar' kazahskikh geograficheskikh nazvaniy [Dictionary of Kazakh geographical names]. Alma-Ata: AN.KazSSR. 184 p. [in Russian].

Koshimova B.A., 2010. Mangystau oniri zher-su ataularyn tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of place names of the Mangystau region]. Almaty: Nurly Alem. 238 p. [in Kazakh].

Levanetskiy M.A., 1894. Ocherki kirgizskikh stepey Yembenskogo uezda. [Essays on the Kyrgyz steppes of the Embensky district]. Vyp. IV. V.1. [in Russian].

Lomakin N.P., 1873. O poluostrove Mangyshlake i putyah ottuda v raznye punkty Zakaspiyskogo kraya. [About the Mangyshlak Peninsula and the routes from there to various points in the Trans-Caspian region]. Zapiski Kavkazskago otdela IRGO. Kn. VIII. Tiflis. P. 1-42. [in Russian].

Mag-Gahan, 1875. Voennye deystviya na Oksuse i padenie Hivy. [Military operations on the Oxus and the fall of Khiva]. Moscow: Universitetskaya tipografiya Katkov i K. 304 p. [in Russian].

Manylov Yu.P., Yusupov N.Yu., 1982. Caravanserai Tsentralnogo Ustyurta (v predelakh Karakalpak ASSR) [Caravanserai of Central Ustyurt (within the Karakalpak ASSR)]. Soviet archaeology. No. 1. P. 170-182. [in Russian].

Margulan A.Kh., 1949. Drevnie karavannye puti cherez pustynyu Betpakdala [Ancient caravan routes through the Betpak-Dala desert]. Vestnik Akademii nauk KazSSR. Almaty. P. 68-77. [in Russian].

Mahmud Kashkari, 1997. Tyrik tilinin sozdigi (Diواني lugat-it-tyrik) [Dictionary of Turkic dialects]. 3 tomdyk. Almaty: Hant. 528 p. [in Kazakh].

Mukanov S., 1974. Tandamaly shygarmalar. [Collection of works] 16 tomdyk. Vol.15. Halyk murasy. Almaty: Kazakstan. 236 p. [in Kazakh].

Rychkov N.P., 1772. Dnevnye zapiski puteshestviya kapitana Nikolaya Rychkova v kirgiz-kajsackoj stepi v 1771 g. [Daily notes of the journey of captain Nikolai Rychkov in the Kyrgyz-Kaisak steppe in 1771]. SPb. 104 p. [in Russian].

Hozyaystvo kazahov na rubezhe XIX-XX vekov, 1980. Materialy k istoriko-yetnograficheskomu atlasu [Economy of the Kazakhs at the turn of the 19th-20th centuries. Materials for the historical and ethnographic atlas]. Alma-Ata: Nauka. 256 p. + 4 karta. [in Russian].

Yeversman Ye.A., 1840. Estestvennaya istoriya Orenburskogo kraya [Natural history of the Orenburg region]. Volume 1. Orenburg. 413 p. [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Картаева Тәттігүл, тарих ғылымдарының кандидаты, Археология, этнология және музеология кафедрасының профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, әл-Фараби даңғ., 71, Алматы, Қазақстан Республикасы.

<https://orcid.org/0000-0001-6180-4107>

Scopus Author ID: 56509526900

Әшімова Салтанат, ЮНЕСКО қамқорлығындағы Мәдениеттерді жақындастыру орталығы директорының орынбасары, Қабанбай батыр көш., 94, Алматы, Қазақстан Республикасы.

<https://orcid.org/0000-0003-3493-9457>

Scopus Author ID: [58347664000](https://orcid.org/0000-0003-3493-9457)

Information about authors:

Kartaeva Tattigul, Candidate of Historical Sciences, Professor, Department of Archaeology, Ethnology and Museology, Al-Farabi Kazakh National University, 71 al-Farabi Ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.

<https://orcid.org/0000-0001-6180-4107>

Scopus Author ID: 56509526900

Ashimova Saltanat, Deputy Director, International Centre for the Rapprochement of Cultures under the auspices of UNESCO, 94 Kabanbai Batyr Str., Almaty, Republic of Kazakhstan.

<https://orcid.org/0000-0003-3493-9457>

Scopus Author ID: 58347664000

Сведения об авторах:

Картаева Таттигул, кандидат исторических наук, профессор кафедры археологии, этнологии и музеологии, КазНУ имени аль-Фараби, пр. аль-Фараби, 71, Алматы, Республика Казахстан.

<https://orcid.org/0000-0001-6180-4107>

Scopus Author ID: 56509526900

Ашимова Салтанат, заместитель директора, Центр сближения культур под эгидой ЮНЕСКО, ул. Кабанбай батыра, 94, Алматы, Республика Казахстан.

<https://orcid.org/0000-0003-3493-9457>

Scopus Author ID: 58347664000